

Фольклор - это устное народное творчество. Ставя перед собой задачу познакомить детей с татарским фольклором, мы на своих занятиях стремимся дать детям представление о татарских народных песнях, плясках, хороводах, закличках, запевках; стремимся познакомить детей старшего дошкольного возраста с элементами некоторых доступных пониманию современных детей народных обрядов и праздников. Нам хочется, чтобы дети узнали истоки отечественной культуры, обычаи татарского народа, которые возникли в далеком прошлом, ведь недаром говорят: «у народа, который не знает своего прошлого, не может быть будущего. Фольклор – слово английского происхождения. Его буквальный перевод народная мудрость. Это очень широкое и глубокое понятие. Широкое, потому что включает в себя очень многое, в том числе и народное искусство – сложное и многогранное явление культуры. Глубокое, потому что живет вместе с народом, уходя корнями в глубокую древность.

Жизнь народа в далеком прошлом тесно связана с природой, природными явлениями, от умения приспосабливаться к которым часто просто зависело существование самого человека. Поэтому, естественно, что в фольклоре огромное место отводилось природе, временам года.

В татарских народных обрядах и праздниках есть такие моменты, которые можно использовать с целевой экологической направленностью. Например, на весеннем фольклорном празднике «Науруз» мы просим дождя, чтобы быстрее растаял снег, позеленела трава, деревья.

Яңгыр яу,яу,яу!

Игеннәр дә күп булсын,

Сьерлар да тук булсын-

Безгә катык, сөт булсын,

Яңгыр яу,яу,яу!

А на празднике “Карга боткасы” дети должны собирать крупу и сварить кашу. Когда готовимся к этому празднику мы объясняем детям, откуда берется зерно.

Такие моменты фольклорных обрядов можно очень широко использовать с целью воспитания у детей любви и бережного отношения к природе.

В нашем детском саду давно существует “Экологическая комната”, где есть растения, рыбы, за которым дети с удовольствием наблюдают, начиная с ясельных групп. “Экологическая комната” – одно из любимейших мест нашего детского сада. Здесь любят бывать все: дети, сотрудники и родители воспитанников. “Экологическая комната” помогает нам воспитывать в детях чувство любви к природе, учит их бережному, заботливому отношению к ней.

Проблема взаимосвязи экологии, детского воспитания и приобщения детей к татарскому фольклору – тема для меня новая, мало изученная, но очень интересная. В дальнейшем я планирую организовать, чисто экологические по содержанию праздники, такие как “День леса”, (Урман кэне), “День Земли”, (Жир кэне) “Праздник животных” (Хайваннар бэйрэме).

Мы увлеченно занимаемся ознакомлением наших детей с татарским фольклором, который, как мы убедились, тесно связан с природой и природными явлениями, поэтому стараемся построить наши фольклорные праздники так, чтобы в них красной нитью проходила тема любви и бережного отношения к родной природе. В нашем детском саду проводятся следующие праздники: «Науруз», «Сабантуй», «Аулак эй», «Карга боткасы», «Жыен». Дети с большим удовольствием принимают участие в праздниках, узнают много нового и интересного о родной природе, об обычаях и праздниках татарского народа, жизнь которого была тесно связана с природой.

Фольклорные праздники очень любимы детьми, сотрудниками и родителями. Детей они привлекают всем: и народной музыкой, то веселой, разудалой, то нежной, напевной; яркими народными костюмами; оформлением зала в народном стиле. Готовясь к фольклорным праздникам, мы много рассказываем детям о красоте родной природы, с которой неразрывно связано все народное творчество, постоянно напоминаем о бережном отношении к ней.

У татарского народа еще много интересных праздников и обрядов, доступных детскому пониманию, а главное то, что они учат добру, любви к Родине и родной природе.

БАЛА ФОЛЬКЛОРЫ

Джафер Бекиров

Акъмесджит

«ТАВРИЯ» нешрияты

1993

КЪРЫМТАТАР БАЛА ФОЛЬКЛОРЫ

Дюнъя узеринде яшагъан эр бир халкънынъ зенгин медений-эдебий мирасы олгъаны киби, къримтатарларнынъ да асырлар девамында яратып, бутюн рухий байлыкъларыны тасвирлеп, несильден-несильге кечип, алтын хазинесинден ер алгъан халкъ агъыз яратыджылыгъы бардыр. Асырларнынъ семереси олгъан къримтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында зенгин юксек бедийликке малик олгъан пишкин эсерлер чешит жанрда бизге мирас оларакъ къалды.

Бу эсерлерде халкъ озюнинъ тюшондже-фикирлерини, кечмишининъ агъыр кунълерини эзиечлерге къаршы нефретини бильдирип кельди. Бунынънен бирге фольклор эсерлеринде халкъымызнынъ къальбинде олгъан битмез-тюкенмез шеньлик, сербест аяткъа ынтылув келеджекке ишанч дуйгъулары тасвирлениле. Халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринде къараманлар эр вакъыт адалет, догърулыкъ ве факъыр-фукъаренинъ менфааты ичюн укюмран сыныфларгъа къарши джесаретли куреш алып бара. Фольклор эсерлери къараманларнынъ япкъан алидженап ишлери, къуч-къувети, олардаки видждан паклиги - эписи халкъкъа хызмет этип келе. Эмекдарлар ичюн бу къыйметли эсерлернинъ тарихий, тербиевий эмиети буюктир. Чунки халкъ энъ кадим заманлардан яш несильни тербиелевде бедий сёзнинъ кучъ-къудретине ишанып кельген.

Халкъ агъыз яратыджылыгъыны яхшы бильгенлерден бири Максим Горький «сёз санатыны башлайджы – фольклорджи», деген эди. Даа язувнынъ-сызувнынъ не экенини бильмеген халкъ аджайип, юксек бедийликке малик олгъан эсерлер яраткъан. Бедий сёзнен инсанлар бутюн яраткъан медений, эдебий зенгинликлерини эдебийлештирильгенлер. Шунунъ ичюн де, халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринде бедий сёзининъ тесири буюк эди. Бу акъта мешур педагоглар, алимлер, языджылар, фольклорджылар, къыйметли фикирлер айткъан ве язгъан эдилер. Месея, М. Горький рус педагогларындан К.Д. Ушинский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинскийнинъ масалларнынъ тербиевий эмиети ве оларнынъ педагогик тесири акъкъында айткъанлары бу кунде озъ эмиетини джоймадылар. Бу алим ве языджыларнынъ фикирлери эр бир халкънынъ, бу джумледен, къримтатар халкъынынъ да агъыз яратыджылыгъы эсерлерининъ буюк тербиевий эмиетке малик олгъаныны тасдыкълай. К. Д. Ушинский масаллар акъкъында шойле язгъан эди: «Рус халкъ педагогикасынынъ бу биринджи ве аджайип. арекетлеридир». А. С. Макаренко тербие меселесини даа да терен къоя ве бу акъта къыйметли фикирлер айта: «Яхшы икяе этильген масал — бу медений тербиенинъ башыдыр.

Кичкенелер ичюн айванлар акъкъындаки масаллар эр вакъыт меракълы олалар. Рус масал хазинесинде бойле масаллар пек чокътыр.

В. А. Сухомлинский юкъарыда айтылгъан фикирлерни девам этерек, масалларнынъ балаларгъа тесири, оларнынъ тербиевий эмиетине юксек къыймет кесерек, шойле деген эди: «Гъаевий тербиенинъ башлангъыч девири масалнынъ ярдымынен башлай. Балалар гъаени тек ачыкъ образларда берильгенде яхшы анълайлар. Масал—Ватангъа севги ашлагъан зенгин ве ич бир шейнен денъиштирмеге мумкюн олмагъан менбаадыр.

Масалнынъ ватанперверлик гъаеси мундериджесининъ терениндедир. Халкъ яраткъан ве бинъ йыллар яшагъан масал образлары балагъа эмекдар халкънынъ къудретли иджадий рухуны, аяткъа бакъышыны, юксек арзуларыны, ынтылышларыны еткизе. Масал тувгъан топракъкъа севги ашлагъанынынъ баш себеби — оны халкъ яраткъанындадыр»¹

Масаллар бу саада айрыджа эмиетке маликтирлер. Чюнки оларны буюклер балагъа олар кичкине олгъанда икяе этип башлайлар. Балаларнынъ дикъкъатына яхшылыкъкъа, дюльбер образларгъа, аджайип манзаларгъа джелп этелер. Кичиклернынъ анъында, юреклеринде инсанларнынъ зайыфлыгъына, азапларына, бахтсызлыкъларына мерамет дуйгъура, оларны акъикъий ватанперверлик, инсанперверлик рухунда тербиелемеге ярдым эте.

Балалар ичюн яратылгъан йырларнынъ да яшлыкъкъа тесири гъает къыйметлидир. Ананынъ бала бешигини тепрендиргенде назик буюк севги ве аэнкли сеснен айткъан «Айнени»си кичкенелернинъ омюринде буюк роль ойнай. Бала дюньягъа келип, энди давушны анъламагъа башлагъанда, ананынъ аджайип, буюк севгинен айткъан айненисини динълеп юкълай. Аналарнынъ юрегинден инджи киби тѣкюльген бу аэнклы йырлар балагъа ана сютюнен кире. Балалар ананынъ айненисини ойле алышаларки, онынъ догъмуш сесини эшитмегендже козьлерине юкъу кирмей. Айнени йыры буюклер- ана, къартана тарафындан яратыла ве иджраджылары да озьлери олалар. Халкъ агъыз яратыджылыгъында кичкенелер ичюн яратылгъан йырларнынъ бутюн хусусиетлери — мундериджеси, тили, образлары оларнынъ яшайышынен, анъынен, дуйгъуларынен багълы ола, шунынъ ичюн де кичкенелерге терен тесир этелер.

Фольклорнынъ балаларнен сыкъы суретте багълы олгъан башкъа жанры-тапмаджалардыр. Олар кичкенелернинъ тюшюндже ве фикирлерининъ теренлешмесине, азырджеваплыкъ къабилиетининъ юксельмесине хызмет этелер.

Тапмаджалар балаларны этрафтаки табиаат дюльберликлеринен, олып кечкен адиселернен тюрлю айванлар, фен, техниканен ве башкъа шейлернен таныш этелер.

Оюн вакъытында айтылгъан фольклор эсерлери — сайылар, тезайтувлар исе балаларгъа тильни огренмеге, зенгинлештирмеге ярдым этелер.

Балалар оськен сайын оларнынъ дюньясы зенгинлеше, этрафтан алгъан тасавуры кенишлей. Бу ишни япувда оларгъа фольклор эсерлеринден масаллар, ибретли сѣзлер, тапмаджалар, йырлар ярдым этелер. Бала, эльбетте, башта масалларнынъ аджайип тылсымлы образларынен таныша, оларнынъ лакъырды эткек тилинен меракълана. Оларны дюль-дюль

атларнынъ, чешит ренкли дюльбер къушларнынъ аяты, дев юрекли батырларнынъ япкъан ишлери меракъландыра.

Балаларнынъ яшайыш акъкъындаки бильгиси йылдан-йылгъа кенишлей. Айнениден башлап, кичкенелер ичюн яратылгъан халкъ агъыз ямтыджылыгъынен таныша ве бу эсерлер оларгъа инсангъа ляйкъ энъ къыйметли чизгилерни ашлай. Эльбетте, яш несильни тербиелев меселеси омюр бою девам эте, онынъ шекиллери, ёллары кеништир. Энъ эвеля, кичкенелер ичюн яратылгъан айненилер, масаллар, йырлар, тапмаджалар бала тербиесинде энъ муим ерни тута ве айны заманда энъ къыйметли менбаадыр.

Балалар ичюн махсус яратылгъан ве асырлар девамында сакъланылып келинген балалар фольклоры яш несильны тербиесинде буюк роль ойнады, эм озъ эмиетини бир вакъыт эксильтмеди.

Кърымтатар фольклоршнаслыгъынынъ айырылмаз болуги олгъан бала фольклоры чокъ себеплер нетиджесинде аля бу куньгедже кереги киби топланылмады ве огренильмеди.

Эльбет, айры фольклор джыйынтыкъларында масаллар, талмаджалар ве башкъа жанрлардан нумюнелер басылдылар. Лякин олар бугуньки талапкъа ич джевап берип оламайлар.

БЕШИК ЙЫРЛАРЫ

Бешик йырлары кичкенелер ичюн яратылгъан лирик эсерлердир. Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында балалар фольклорынынъ бу жанры базы йыр джыйынтыкъларындан ер алса да тедкъикъ ишлери заиф бир алдадыр.

Бешик йырлары тюркий халкъларнынъ фольклорына чешит-чешит адланылалар. Озьбек фольклорында - «алла», азербайджанларда - «лайла», къазан татарларында - «элли», «белли», къаракълпакъларда - «хэйя», кърымтатарларда исе — «айнени»¹. Айнениде - ананынъ баласына, къартананынъ торунына олгъан ольчюсиз севгиси, юрегинде къайнап-

¹ Кончевский, Т. Лобачёв. «8 детский песен крымских татар», №4, 1926; З. Бахаревиц, А. Одабаш. «Крымскотатарские детские песни», С., 1926; Я. Шерфединов, «Янърай къайтарма», Т., 1978с., 50с., №43, 44, 45, 46; Ю. Болат ве башкъалары, «Татар йырлары», С., 1939; И. Бахшыш, Э. Налбандов, «Сабанынъ саарь вакътында», Т., 1977, 22с.

ташкъан энъ нефис, назик дуйгъулары беян этиле. Бунынънен бирге баласына олгъан истеги, арзулары - тасавуры беян олуна:

Меним улым батыр

Чапып келеятыр,

Алты къоян, беш тавке

Алып келиятыр¹. (Айнени)

Къыз балагъа айтылгъан айненининъ сёзлери, истенильген тилеклери, огълан балагъа айтылгъанындан бам-башкъа ола.

Меним къызым оседжек,
айнени.

Гуль багъчада гезеджек,
айнени.

Ай-я, ай-я, ай! Ай-я, ай-я, ай!²

Аиледе огълан баланынъ дюнъягъа келюви ана-баба ичюн буюк бахт сайылгъан. Чюнки къартлар «къыз эвде мусафир», о къоджагъа чыкъкъан сонъ эвден кете, озюне башкъа къоранта ярата дейлер. Ана огълунынъ бешигини тепрендирип, айнени айтыр экен, озь ич дуйгъуларыны шойле бильдире:

Огълунъ олса бир бахыттыр, айнени,

Къартайгъанда таякътыр, айнени.

Пенджерге къапакътыр, айнени.

Къаранлыкъта чыракътыр, айнени.

Ай-я, ай-я, ай.

Юкъла, балам сен³

Ана-баба келеджекте озюнинъ бутюн аяты баласынен багълы оладжагъыны, тек огълу оларнынъ агъыр кунълерини енгиллештиреджегини бедий суретте беян эте ве озь ич дюнъясыны ачаракъ, онъа олгъан ольчюсиз аналыкъ севгисини бильдире. Адет узре, «Айнени»ни баланынъ анасы я да къартанасы айта, амма о ким тарафындан яратылгъаныны, иджра этильгенини бильмек къыйындыр. Кърымтатар бешик йырларынынъ арасында тек къартаналар тарафындан иджра этильгенлерине де расткелине. Месея 1935 с. Я. Шерфединов тарафындан Мен-Саре адлы къадындан язып алынгъан «Шимди анень келеджек» йырыны алмакъ мумкюн:

Шимди анень келеджек, айнени.

Бешигинъе къояджакъ, айнени.

¹ Я. Шерфединов. «Янърай къайтарма», Т., 50с.

² Бахаревиц, А. Одабаш. «Крымскотатарские детские песни», С., 1926, 40с.

³ Я. Шерфединов. «Янърай къайтарма», Т., 1978с., 51с.

Юкъла, балачыгъым, юкъла, айнени,
Юм козюньни, гульчигим, айнени¹.

Йырнынъ мундериджесинден корюне ки, онынъ иджраджысы къартана, я да махсус баланы тербиелев ичюн теклиф этильген къадындыр.

Бешик йырларында халкънынъ агъыр яшайышы да тасвирлене:

Къазан къайнар, къашыкъ ёкъ, айнени.

Бала агълар, бешикъ ёкъ, айнени².

Яшайышлары агъыр олгъан ана-баба огълан баланынъ осюп буюген сонъ къорантагъа ярдым этеджеги акъкъында йырлай, тюшюнджелерини, умютлерини эвлятларынен багълайлар.

«Айнени» йырыны башкъа йырлардан айыргъан хусусиетлери де ёкъ дегильдир.

Оларнынъ базылары «ай-я, ай-я, ай нени» мисрасындан башлай ве бейитнинъ сонъунда «Ай-я, ай-я, ай-я ай» багъламасы эки кере текрарлана:

Ай-я, ай-я, ай нени,
Ай-я, ай-я, ай нени,
Осюп бююсин беби, ай нени
Ай-я, ай-я, ай-я ай!
Ай-я, ай-я. ай-я ай!³

БАЛА ЙЫРЛАРЫ

Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында йырлар энъ кениш даркъалгъан ве ильмий джеэттен баягъы ишленген жанр сайылалар. Лякин бала йырларына дикъкъат бир вакъыт айырылмады. Йигирминджи йылларнынъ сонъунда бала йырларындан тертип этильген эки джыйынтыкъ нешир этильди. 1926 сенеси З. Бахаревич, А. Одабаш тарафындан нешир этильген «Крымскотатарские детские песни» адлы биринджи джыйынтыкънынъ кириш сёзюнде шойле язылгъан эди: «Халкъ йырларыны тедкъикъ этювде баягъы къазанчлар эльде этильген исе де, булардан кърымтатар бала багъчасы ве биринджи басамакъ мектеби файдаланалмай эди. Чюнки йырларнынъ чокъусынынъ мундериджеси бу яштаки балаларгъа бутюнлей анылашылмай. Бала тербиесинде бунъа буюк итиядж олгъаны ичюн бала багъчасы ве биринджи басамакъ мектебине джыйынтыкъ яратмагъа фикир догъурды». Эльбетте, бу джыйынтыкъкъа кирсетильген

¹ Я. Шерфединов. «Янърай къайтарма», Т., 1978с., 50с.

² Я. Шерфединов. «Янърай къайтарма», Т., 1978с., 50с

³ З. Бахаревич, А. Одабаш. «Крымскотатарские детские песни». С., 1926.

йырлар тертип этиджилер тарафындан чокъ тюзетювлерге огъратылгъан. Бу акъта китабнынъ кириш сѣзюнде де айтыла: «Халкъ макъамыны алып, онъа янъы, педагогик талапларгъа джевап берген мундеридже берильди ве бу зорлукъларнынъ астындан чыкълды»

Бу джыйынтыкъкъа 16 дане бала йыры кирсительди. Тертип этиджилер йырларны сайлап алгъанлары ве джыйынтыкъкъа кирсеткенлери шойле язала: «Бизлер Кърымдаки татар эалисининъ арасында йырлангъан ве олар ичюн догъмуш йырлар сайылгъанларыны алдыкъ».

Йырларнынъ текстлери рус ве кърымтатар тилинде берилле. Эр бир йиргъа ноталар берильген ве онынъ мундериджесине аит ресимлер япылгъан.

У. Баданинский ресимлерни, О. Акъчокъракълы, С. Гамалов ноталарны каллиграфик язувда йырларнынъ сѣзлерини рус тилинде терджиме этювде буюк ишлер япкъанлар.

Экинджи джыйынтыкъ 1928 сенеси Москвада «8 детских песен крымских татар»¹ адынен 500 нухада нешир этильди.

Бу кичкине джыйынтыкънынъ дюнья юзю коръмесинде, йырларны язып алгъан ве рус тилине терджиме эткен, кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъынен якъындан таныш, бир сыра йырлар, эфсанелер, масаллар джыйынтыкъларны дердж эткен А. Кончевскийнинъ ярдымы гъает буюк олгъан.

Эки джыйынтыкътан ер алгъан йырларнынъ гъает ве мундериджеси тербиевий, гъаевий талапларгъа яхшы джевап бере. Йырлар эсасен Кърымнынъ йыл мевсимлерине багъышлана. Бундан да башкъа анда яшагъан айванлар акъкъында айтыла. Этрафтаки табиятта олып кечкен вакъиалар, денъишмелер, балаларнынъ келеджектеки айдын омюри - эписи анълайышлы услубнен бедий суретте тасвирленмекте. Бала йырлары халкъ макъамларына якъын олалар ве шу макъамнен де иджра олуналар. Мында йырнынъ сѣзлери ве мундериджеси денъише. Мисаль оларакъ, «Яш гвардия» (макъамы халкъ йыры «Чипийим») йырыны алайыкъ. Бу йирда яш несильнинъ ич бир къыйынлыкълардан къоркъмай, янъы омюр къурувда гъайрет этмесине давет эте.

Кучюк орду, яш орду,
Сыраларын яп догъру,
Догъру адым, догъру ёл,
Догърулукъта сагълам ол.
Сагълам ол, атик ол,
Ишлеринде чабик ол.

Бу джедвельге «Бааръ» («Къаракъуш» йырынынъ макъамы), «Яз» (халкъ йыры «Юксек минаре» макъамы), «Кюзъ» («Вейсул къораны» халкъ

¹ А. Кончевский, Г. Лобачёв. «8 детских песен крымских татар». М., 1928 г.

йырынынъ макъамы), «Къыш» («Порт-Артурны къалеси» халкъ йырынынъ макъамы) ве иляхре йырларыны къошмакъ мумкюн.

Йырларнынъ адларындан корюне ки, олар йылнынъ эр бир мевсимине багъышлангъан ве баарь, яз, кузь, къышнынъ манзаралары айдынлатыла:

Иште кельди яш баарь,

Кулдю кене тарлалар.

Я да:

Язын сыджакълар

Япракълар сола,

Куньдюзлери

Къушлар суса,

Къушлар сакълана.

Къыш кельди, къыш, къыш бабай,

Къарлар джава токътамай,

Чельде еллер дувулдай...

Бу йырларда осюп кельген яш несиль окъувгъа, илимге чагъырыла.

Джыйынтыкъларгъа кирсетилген айры йырлар башкъа тюркий халкъларнынъ йыр макъамларына уйдурылгъандыр.

Месея: «Бала йыры»ны алайыкъ:

Джаиль олгъан идер пешман,

О бенъзеджек сокъура.

Окъу-язы бильмегенлер

Келир тюшер чукъура,- деп балалар мектепте окъуп, бильгили олмаларына чагырыла...

«Ленин байрагъы» газетасында халкъымыз яраткъан «Бала йырлары» серлевалы кучюк макъалесинде яш несильге медениетимизнинъ бу болюгини талмай ашлап кельген композитор Ф. Алиев бу акъта шойле язгъан эди: «Аджайип йырлар ве макъалелер яраткъан халкъымызнынъ махсус балалар ичюн чыкъарылгъан табиат йырларда... дюльберликлери, айванат алеми, инсанларгъа, эмекке севги ашлагъан мевзулар йырланыла»¹.

Папийим келир энъиштен,

Татийлери кумюштен.

Ах-вах папийим,

Ешилъ башлы папийим.

Эльбетте, бала йырларынынъ кичкенелерни тербиелевде, оларда табиаткъа, ватангъа, халкъ музыкасына севги ашлавда хызмети гъает буюктир.

¹ «Ленин байрагъы», № 127, 21 Октябрь, 1972с.

БАЛА ОЮН ФОЛЬКЛОРЫ

Балалар юрип башлагъан сонъ, озъ яшайышынынъ эр бир басамагъында истеклерине, арекетлеринен, кучъ-къуветлерине коре чешит оюн мешгъулиетлеринен огърашалар. Оюнлар балалар ичюн энъ керекли олып, оларнынъ мучелерини сагъламыштырмакънен бирге, акъылферасетини, тюшюнив, чешит меселелерни чезюв къабилиетини арттыра.

А. М. Горький балаларнынъ аятында оюн не къадар муим керекли ер туткъаны акъкъында шойле деген эди: «Оюн балаларны озълери яшайткъан дюньяны огренювге алып баргъан ёлдыр».

Бала оюнларнынъ чокъусы халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринен багълы ола. Булардан сайыларны, тезайтувларны, тапмаджаларны, балалар йырлары, эриштирювлерни (дразнилки) ве башкъаларыны мисаль оларакъ косьтермек мумкюн.

Бала оюнларынынъ тамыры – халкъымызнынъ омюринен, иш фаалитинен багълыдыр. Оларнынъ характери, яратылышы, поэтикасы халкънынъ миллий анъанелеринен, яшагъан джографик еринен, халкънынъ иш ве яшайыш шараитлеринен багълыдыр. Бала оюнлары буюклернинъ иште яшайыштаки арекетлерини белли бир дереджеде текрарлай десек янъылмамыз. Яшайыш токътамадан денъишип, илерилеп баргъаны киби, бала оюнлары да чокъ денъишмелерге огърайлар.

Яшлыкъта балалар чешит оюнлар ойнайлар. Оюнны тешкиль этювде бир сыра сайыларны анъдыргъан везинли ширий эсерлер айталар.

Меселя, балалар «Сакъланмакъ» оюныны эвельден ойнап кельгенлер. Бу оюнны ойнавда балалар сайылардан файдаланалар.

«Эльден, бельден
Бельбаш ичюн.
Сюйрю сенек,
Ёлдаш ичюн.
Тавукъ тепти,
Хораз отти,
Хан кызы селям этти
чыкъмая»¹.

Бойле саймакъ бир чокъ кере девам эте, энъ сонъунда къалгъан бала козьлерини юма, я да явлукънен багълай, къалгъанлары сакъланалар. Оюн башлагъанда козьлерини юмгъан бала:

Давул такътым бойнума,
Чикътым деве ёлуна.
Деве ёду бит базар,
Бит базарда аю бар.
Аю мени кьоркьызды,

¹ «Ленин байрагъы», № 74, 21 июнь, 1984с.

Къулачыгъым чюрютти, — деп
токътай, сонъ сакълангъан балаларны кыдырмагъа башлай.
«Козь байлав», «Ал корьдим», «Салынджакъ» ве башкъа оюнлар ойнагъанда
балалар сайыны анъдыргъан эсерлер айталар.

Меселя:
Эвелеме, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Аббель, туббель,
Тазы, тузы,
Бербер кызы
Не вакъыт чыкъаджакъ
Яздан, буздан,
Бир авуч туздан
Лоппей чувал чыкъ.

Бу сайылар манасы толу анълашмагъан сёзлерден ибареттир. Олар тез
айтмакъ ичюн яратыла, шунынъ ичюн де къафиели, я да бир везинде
айтылгъан сёзлерден ибарет.

Меселя «тузы - кызы»; «буздан—туздан».

Я да:
Дубур, дубур дание,
Эльвание ание.
Акъ чувал, кок чувал,
Чевре четине чек буны.

Сайыларнынъ ракъамлардан тизильгенлери де бардыр.

Бир дедим бирлик.
Эки дедим экилик,
Учъ дедим учълик,
Дёрт дедим дёртлик,
Беш дедим бешлик,
Алты дедим алтылыкъ,
Еди дедим едилик,
Секиз дедим секизлик,
Докъуз дедим докъузлыкъ,
Он дедим оракъ,
Башлай сизден сорахъ.

Базыда ракъамлар ве сёзлернен къарышып тизильген сайылар да расткеле:

Шарт-шурт алма,
Меним артымдан къалма
Бир, эки, учъ, дёрт,
Беш, алты, еди, етти.

Я да:

Элемеки - белемеки,

Темир – теки,
Сексен эки бузулдавукъ,
Бузма таякъ,
Акъ къуш, кок къуш,
Бош авуз,
ТИЛИНЪНИ КЪЫС.

Ойнагъан балалар аз олса сайыларнынъ къыскъаларындан файдаланыла.
Обачыкъ, топечик,
Къара агъыз копечик.

Оюн вакъытында айтылгъан фольклор эсерлери чешиттир. Месея, балалар пек сыкъ ойнагъан «Алмалыкъ» оюныны алайыкъ. Бу оюнда 20 я да 16 бала иштирак эте. Балалар экиге тенъ болуне ве 15-20 метр узакълыкъта къаршы-къаршыгъа кечип, бери-бирилерининъ эллерини сыкъып туталар. Бир тарафнынъ балалары (бири) экинджилерине шойле дей:

—Алмалыкъ!

—Ар къылыч!

—Арада сув!

—Атлап кеч!

—Ай дым терек!

—Дым терек!

—Бизден сизге ким керек?

—Назифе (мында мисаль оларакъ алынгъан ад) керек, деп айтылгъанда, о (яни Нафизе) чапып бара ве эки баланынъ къолларыны айырып, бирини алып озъ ерине къайта, эгер айырмагъа кучю етмесе, озю де анда къала.

Балалар бири-биринен ойнагъанда, я да буюклер кичкенелерни эглендиргенде ойналгъан «Арманчыкъ» оюныны алайыкъ. Мында баланынъ къолчыгъындаки беш пармагъындан биринден букип башлайлар ве энъ сонъунда кичик (чинатий) пармагъына кельгенде, оюнны шакъагъа чевирелер:

Арманчыкъ, арманчыкъ

Абырда бир чокърачыкъ.

Тавшан келип сув ичти,

Бири тутты, бири сойды,

Бири пишиди, бири ашады,

Бири оджадан кельди: —

«Къана манъа», — деди.

— «Къыр къазаннынъ тюбюни», —
дедилер.

—«Къырдым, къырдым, тапмадым,

Мында пире, мында бит,

Тамачыкънынъ тюбюне кир де кет.

Бу оюн нетиджесинде яратылгъан эсерге козь ташласакъ, о мундериджели, арекетлер бири-бири артындан багъланып баргъан эсердир.

Бала фольклорынынъ даа бир тюрю — эриштирювлердир (дразнилки). Эриштирювлер кърымтатар бала фольклорында пек аздыр. Лякин къолумыздаки нумюнелер бу акъта сёз юрсетмеге имкян бере. Башкъа къардаш халкъларнынъ яратыджылыгъында да эриштирювлер сайыджа ойле чокъ дегильдирлер. Мисаль оларакъ, бир къач эриштирювни алайыкъ:

Оймакъ агъыз, фындыкъ бурун,
Юзюм козь, къалем къаш,
Тахта манълай,
Къабакъ баш.

Мында башта айтыджынынъ макъсадыны анъламакъ кыйын, чюнки биринджи эки сатырда тек мусбет сёзлер айтыла, лякин ондан сонъкилери бутюнлей менфий характеристика ташый. Биринджи экиликнинъ ве сонъки эки сатырнынъ мундериджеси бир-биринде къапа-къаршы тура.

Эриштирювлернинъ базылары менфий тасвирлевнен баштан:

Чарыкъ агъыз, чокъмар бурун,
Патлакъ козь, чатма къаш,
Араба ёлу
Битли чаир.

Биринджи экиликте эриштирильгеннинъ портрет чизгилери догърудан-догъру менфий берильсе, экинджи экиликнинъ мундериджеси бутюнлей башкъаджа ве кинаели тарзда тасвирлениле.

Эриштирювлернинъ арасында биринджи сатырда менфий тасвирлев бериле, ондан сонъра айры нида я да тюрю дауушлар къошула, эсернинъ кучюни даа зияде арттыра:

Тишсиз папу
Араба къапу,
Гъыч-гъыч-гъыч!

ТЕЗАЙТУВЛАР

Тезайтувлар халкъ агъыз яратыджылыгъында кениш таркъалгъан ве баягъы тарихы олгъан бала фольклорынынъ бир тюрюни тешкиль эткен жанр дыр.

Бу эсерлерни анылатмакъ ичюн А. Н. Самойлович «янылтмач», «шаштырма» киби терминлер къуллаана.

А. Н. Самойлович «Крымскотатарские скороговорки» деген макъалесиндеки тезайтувларны 1916 сенеси язда Багъчасарайда Меинов ве Байбуртлыдан, Евпатория уездиндеки Джалджакъ ве Аип койлеринде чель татарларынынъ агъызындан язып алгъан.

Кърымтатар тезайтувларыны А. Н. Самойлова, къазакъ-къыргъыз тезайтувлары киби, эсасен эки болукке боле. Биринджиси, «теляфуз эткенде тезайтувнынъ базы сёзлери истер-истемез денъише, шунынънен бирге бу денъише тезайтувны къаба ве эдебсиз сёзлерге айландыра. Экинджи группаны тез айткъанда, тиль бутюнлей тутулып къала»¹.

Сонъки йылларда «Ленин байрагъы» газетасында тезайтувларнынъ айры мисаллерине расткелемиз. Меселя, 1982 сенеси июльде «Ленин байрагъы» газетасында «Тез айтып оласынъызмы?» серлеванен учь тезайтув берильген эди. Лякин оларны газетагъа кимлер ёллагъаны, кимден язылып алынгъаны акъкъында ич бир малюмат берильмеген эди.

1984 сенеси Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында дердж олунгъан шаир Билял Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында он алты тезайтувнынъ нумюнелери бериле. Шаирнинъ бу тезайтувларны шиир тарзында ишлегени ве нешир эткени мусбет бир алдыр.

Тезайтувлар халкъ иджады оларакъ, оларда тиль инджеликлерине пек уста риаат этильгендир. Олар малюм бир сеслер текрарланмасы устюнде яратылалар. Элимизде олгъан отуздан зияде тезайтувларда базы бир сеслер пек текрарлана. Меселя:

«Ашадан гелир топал чобан,
Ясап сатар чатал сабан.
Ничюн ясап сатар топал чобан
Чатал сабан»²

Яда:

«Ашамалы, ичмели,
Сачмаламамалы
(шашмаламамалы)»³

ве илярхе.

Биринджи тезайтув Б. Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында шойле бериле:

¹ А.Н.Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки». «Живая старина», Петроград. 1917г., 197с.

² А.Н.Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки». «Живая старина», Петроград. 1917г., 198с

³ Айны шу журнал, 200с

«Чаталджада топал чобан,
Ясар, сатар чатал сабан,
Насыл япар, насыл сатар,
Чаталджала топал чобан
Япар, сатар чатал сабан»¹.

Корюне ки, тезайтув шиир тарзында ишленгени себебинден белли бир везинде тез айтыла.

Тезайтувлар эсас оларакъ айры сеслернинъ сыкъ-сыкъ текрарланмасы устюнде къурулып, айны шу сеслерни балалар догъру теляфуз эталмай с, ч-ны, ш-гг денъыитирип айталар (ашамалы - асамалы, чатал - шатал, чал - шал ве иляхре). Буюклер баланынъ бу сеслерни догъру теляфуз этмегенлерини корип, тезайтувларны оюн тарзында мешгъулиет откерип догъурта билелер. Тезайтувларнынъ зксериети къыска ола, мундеридже джеэтинден толу ве багълы мана анълатмай. Буларны яраткъан я да уйдургъан адамлар макъсад этил тезайтувда белли бир сеслернинъ сыкъча текрарланмасыны къоялар.

Месея: «Учъ тас къайсы хошафы»²

Я да: «Тон-топ къара дут,

Эр топ къара дутда

Бирер балабан къара дут»³.

Тезайтувлар сес ве сёзлерни догъру ве тез теляфуз этювде ярдым этмекнен бирге, балаларгъа айры бир сюжетни, мананы да тез анъламагъа джелъп эте.

Месея:

Шу къаршыдагъы дагъда эки тильки —

Бири эркек, бир диши.

Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ

кюркюни,

Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ

кюркюне

ми ямамалы, екъса

Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ

кюркюни,

Эркек кюркю йыртыкъ кюркюне ми

ямамалы?»⁴

Бу тезайтув Б. Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында ишленилип шойле бериле:

«Шу буюк сыртта,

Бир дане эркек къарт кёр кирпичи бар.

Шу эркек къарт, кёр кирпичининъ

Эски куркюни алып,

Ыргъачы къарт кёр кирпиче кийдирейикми?

¹ Б. Мамбет. «Япракъ устюнде тамчылар», Т., 1984, 57с.

² А.Н.Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки». «Живая старина», Петроград. 1917г., 200с.

³ Б. Мамбет. «Япракъ устюнде тамчылар», Т., 1984, 57с.

⁴ А.Н.Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки». «Живая старина», Петроград. 1917г., 199с

Екьса, ыргъачы къарт кёр кирпичинь
Эски куркюни алып,
Къарт, кёр кирпиче кийдирейикми?¹
Тезайтувлар кичкенелернинь тилиндеки айры нукъсанлыкъларны - ариф ве
сёзлерни теляфуз этювде буюк ярдым эте.

¹ Б. Мамбет. «Япракь устюнде тамчылар», Т., 1984, 54с.

БАЛА МАСАЛЛАРЫ

Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында масаллар айры ер туталар. Олар энъ кенъиш таркъалгъан ве халкъ тарафындан севилип айтылгъан жанрдыр.

Масалларнынъ бедий къувети – халкънынъ тюшонджелерини, арзу-умютлерини, рухуны, психологиясыны озюнде акс эттирмесинде буюк ве кичиклерге меракълы ве зевкълы олмасындадыр.

Халкъ озюнинъ тюшондже ве хаялында коклерге созулгъан сарайлар къура, бойле сарайларда озюнинъ арасындан чыкъкъан батырлар къыркъ кунъ, къыркъ гедже той эти и бахытлы яшайлар. Оларнен берабер халкъ да озюни бахытлы ис эте, чюнки о батыр халкънынъ къайдыны чеккен, онынъ менфааты ичюн курешкендир.

Масалларда адеттен тыш адиселерге расткелине. Халкъ хаялында омюрге олмагъан тылсымлы адиселерни баш къарамангъа юклей.

Масалларда эвель «уйдурма», — яни чокъ алдыр коре бильмек хусусиети бардыр. Масалджиларнынъ хаялында «учкъан килимлер», «тез юрген чызмалар» аэроплан ве паровоз пейда олмаздан онларнен асыр эвель уйдурылгъандыр.

Лякин халкънынъ бу аджайип къабилиети терен хаялгъа берильмеси омюр адиселеринден узюлип кетмей, онынънен сыкъы суретте багълы оларакъ бериле. Масалджылар озь эсерлерини иджра эткенде, эльбетте, омюрге олып кечкен вакъиаларны козьде тута ве омюр акъикъатыны таянып яраталар. Масалларда уйдурма не къадар кучлю олмасын, онынъ эсас вазифеси - яшайыштан узакълашмамакътыр. Эльбетте, балалар мышыкънынъ, хоразнынъ ве башкъа айванларнынъ инсан тилинде лакъырды этмегенлерини анълай ве билелер. Лякин тилькининъ хоразгъа айнеджилик япаракъ «агъыздан бал тамлатып» айткъан сёзлерине инанмайлар. Балалар тилькининъ къурназлыгъыны корип, башкъа айванларны, къушларны аджий, тилькининъ аркетлерини бегенмей, макъсадына еталмагъанына къуваналар. Демек, масаллар кичкенелерде инсаниетлик дуйгъусыны уята ве остюрелер.

Эвель заманлардан кърымтатар масалларында инсанларнынъ агъыр аяты, кечирген эзиетли кунълери, яхшы аят акъкъында фикир ве тюшонджелери, догъгъан топрагъына Ватанына олгъан саф севгиси, бай ве мырзаларгъа олгъан нефрети, бир сёзнен айткъанда, халкъ аятынынъ бутюн джеэтлери тасвирленилип, яшап кельмектедир.

Иптидаий девирлерде яратылгъан масалларнынъ чокъусы, эльбетте, табиятта олып кечкен, халкъ турмушында меракълы корюнген вакъиалар устюнде къурула эди. Мында айванлар, къушлар, муджизели адиселер иштирак эте эдилер. Бойле масаллар саде, къыска олып, иптидаий джемиет адамынынъ аятыны, аркетлерини ве вакъиаларгъа мунасебетлерини акс эттире тургъан. Девирнинъ басамагъы юксельген сайын масалларнынъ мундериджеси, оларда тасвирленген вакъиалар муреккеплеше, айванларнынъ ролю ве аракетлери башкъа ренк ала. Масалларда

тасвирленген вакъиалар халкънынъ аятына, омюрине даа да якъынлаша, оларда тенкъидий меселелер, сатирик ёнелишлер кениш ер ала.

Айванларнынъ, къушларнынъ арекетлеринде, якъан ишлеринде айры ичтимаий табакъаларнынъ омюри, халкъкъа олгъан мунасебети кинаели шекильде тасвирленилип башлана. Демек, масаллар сынфий мунасебетлерни ачыкъ-айдын тасвирлеп башлайлар.

«Масаллар кърымтатар койлю эмекдарларынынъ менфаатыны къорчалай. Масалларда алчакъ, ярамаз ве ахмакълар эр вакъыт, олгъаны киби, къады, хан ве мырзалардыр. Оларны енъгенлер, масхара эткенлер исе даима ыргъат, факъыр, чобан, чамашырджы, одунджыдыр»¹. Лякин о къайсы девирде яратылмасын, масаллар халкънынъ менфаатыны, онынъ яшайышыны енгиллештирмек, яхшылаштырмакъ, залымларны джезаламакъ макъсадынен яратылалар. Бу халкъ арзуларынынъ, истеклерининъ ифадесидир. Инсанлар озьлерининъ келеджеги акъкъында аджайип эсерлер ярата, оларда омюрге, аяткъа сагълам бакъышларны тасвирлеп келе. «Кърымтатар масалында маневий сагълам бар халкънынъ кескин акъыллылыгъы ве къувети джанлы бир шеи киби олып корюне, бу кескин акъыллылыкъны, шенъликни ве чыдамлыкъны асырларджа укюм сюргюн султан, хан ве чар зулумлары зеэрлеп оламадылар»².

Кърымтатар масалларнынъ баш къараманлары халкъ менфаатыны къорчалай ве онынъ омюринде олгъан къыйынлыкъларны енгиллерштирмеге арекет эте, бунынъ иле укюмран сыныфыны кескин тенкъидке огърата.

Масалларнынъ яш несильге олгъан тесири гъает буюктир, чюнки олар балаларгъа белли бир малюмат берювнен бирге, акъыл-ферасетини зенгинлештире, эгри ве догъру, яхшы ве ярамай, адалет ве зулум акъкъында тюшондире.

Бойле халкъ масалларыны динълегенде бала эеджанлана, баш къараманнынъ енъишлерини корьгенде къувана, о агъыр алларгъа къалгъанда исе кедерлене. Демек, масаллар баланынъ ич дюньясына буюк тесир быракъа ве оны тербиелей.

Масалларнынъ мундеридже ве гъаевий зенгинлигине, аджайип образларына, бедий хусусиетлернинъ байлыгъына, олардаки олгъан халкъ тилининъ ифаделигине эр бир девирнинъ языджы ве шаирлери юксек къыймет кесерек, ондан даима файдаланып келелер.

Белли рус языджысы А.Н.Толстой фольклорнен якъындан меракълана, озь эсерлеринде олардан иджадий файдалана. О кърымтатар масалларынен де таныш ола ве оларны рус тилине терджиме этильмесине себепчи ола. Бу акъта кърымтатар фольклоршнасы Р. И. Музафаров шойле яза: «А. Н. Толстойнынъ тешебюсинен Москвада языджылар клубында кърымтатар фольклорыны топлагъан Мария Георгиевна Кустованынъ акъшамы олып кечти, анда А. Н. Толстой ве профессор Ю. Соколов иштирак эттилер.

¹ Къырымтатар масаллары ве эфсанелери, С.,1937, 15с.

² Айны шу китап, 15-16сс.

М. Г. Кустованынъ айткъанына коре, Кърымда топлагъан ерли халкъ масалларнынъ рус тилинде терджимесини нешир этювде озю тешебюскяр эди»³.

Масалларны кичкенелер пек эрте эшитип башлайлар. Олар балаларны этрафтаки табиятнен, анда яшагъан айванларнен, о айванларнынъ озьлерине аит арекетлеринен якъындан таныштыралар. Айванларнынъ табиятларыны, япкъан яхшылыкъ ве яманлыкъларыны айыра билелер. Балалар пек эрте тилькининъ – айнеджи, къашкъырнынъ - йыртыджы, къаба аювнынъ – зарзорнен юрюп, этрафкъа тесир эткени анълайлар. Бунынънен бирге кичкенелер масалларда эвлер, сокъакълар, чытырманлы дагълар, кечильмез озенлер, буюк къаялар ве терен дерелернен танышалар. Тербиеджилер балалар багъчаларындан, мектепте халкъ агъыз яратыджылыгъындан, бу джумледен, бала масалларындан кениш файдаланалар. Олар масал акъшамлары отькерелер, бу тедбир балаларда буюк теэссурат къалдыра. Буларнынъ эписи балаларгъа энъ керекли ве эмиетли шей олмагъаныны косътере. Шунынъ ичюн де бала масалларыны топламакъ ве нешир этмек энъ зарур ве алидженап иш олмакътадыр.

ТАПМАДЖАЛАР

³ Музафаров Р. «Об изучении фольклора крымских татар». «Советская тюркология», № 6, 1970, 111с.

Тапмаджалар къримтатар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ энъ къадимий ве кениш севилип огренильген жанрыдыр. Къардаш тюркий халкъларнынъ фольклорында бу жанр «бильмедже» (турк), «тапышмокъ» (озбек), тапмаджа (азербайджан, татар), «джумбакъ» (къазах) ве башкъа адларнен беллидир. Тапмаджа - джевабы тюшюнилип тапылмасы керек олгъан суальдир. Олар эки болюктен ибареттир: тапмаджа (суаль) ве тюшюнип тапылгъан (джевабы).

Къримтатар тапмаджаларынынъ эксериетинде суаль тапмаджанынъ мундериджесинде бериле.

Узунджа бою, ешильдир сою,
Акътыр къаны, сувдыр джаны.
(Хыяр)

Тапмаджаларнынъ джеваплары конкрет олалар. Оларда халкъ турмушы, омюрнинъ чешит адиселери акс олуна.

Тапмаджалар, фольклорнынъ башкъа жанрына нисбетен, коллективлик хусусиетине маликтир, чюнки олар эки я да чокъ адамлар арасында айтылалар.

Эвельден инсанларнынъ акъылыны, зийреклигини сынамакъ ичюн оларгъа тапмаджа айтып, джевабыны догъру тапмасы тевсие этиле эди. Бойле аллар къримтатар масалларында да расткеле.

Къримтатар тапмаджаларынынъ мундериджеси халкъ аятынен, омюр адиселеринен, табиятнен багълыдыр. Мында хыяр ве согъан, йылдыз ве ай, элек ве чиберек, къолтава ве къашыкъ, агъыз ве тиш, аят ве олюм ве сайре адиселер акъкъында чокъ тапмаджалар бардыр. Тапмаджалар халкънынъ фикирини, аят теджрибесини, дюнья бакъышыны, аяткъа, инсанларгъа мунасебетини акс эттилер.

Къримтатар тапмаджалар мевзусыны назар итибаргъа алып, оларны бойле классификации япмакъ мумкюндир: кой хозяйствосы, алет ве кедиклер, емишлер ве себзелер, эв эшьялары, табият адиселери, айванлар, медениет, илим акъкъында, фен ве техника акъкъында ве иляхри.

Тапмаджалар чешит предмет ве адиселернинъ хусусиетлери акъкъында бедий шекильде, конкрет малюмат берелер:

Кетяйткъан филь
Аркъасында тасма тиль,
Акъылынъ олса,
Ойлан да биль.

(Сабан)

Бир итим бар, байлана,
Ельге къаршы айлана.

(Ельдегирмен)

Кърымда мевджут бутюн емишлер ве себзелер акъкъында халкъ аджайип тапмаджалар яраткъан. Емиш ве себзелернинъ эсас хусусиетлерини бедий сёзнен косътерип, юксек эсерлер иджат эткен. Бу эсерлер несильден-несильге кече ве белли бир дереджеде тюзетилип инкишаф этип келе.

Месея:

Къат-къат къатланчыкъ,
Къатламадан ап-ашшкъ,
Терек десень - япракъ,
Яткъан ери — топракъ.

Бу тапмаджыны окъугъанда биз къапыста акъкъында сёз юрютильгенини анълаймыз, чюнки онынъ эсас хусусиетлери мында пек уста бериле. Акъыкъатен де къапыста къат-къат олса да, ерден котерильмей. Кърым табиятынынъ хусусиетлери козге алынып, мында оськен емишлер акъкъында да тапмаджалар яратылгъан.

Бир кичкене фильташ
Ерге тюшти сынмаз.
Япыджылар япамаз,
Анахтарнен ачылмаз.

(Фындыкъ)

Тапмаджалар эв эшьялары акъкъында бизге керекли малюмат бере. Эвде, къорантада къулланылгъан савут-саба акъкъында онларнен тапмаджа яратылгъан:

Къара мышыкъ
Къуйругъындан асылгъан.
(Къолтава)

Тёгерек аран,
Асты боран.
(Элек)

Учъ аякълы,
Давул къурсакълы.
(Соба)

Бу жанрнынъ буюк бир болюгини айванлар акъкъында тапмаджалар тешкиль этелер. Шуны къайд этмек керек ки, оларнынъ эксериети койлю эмекдарларгъа якъын олгъан айванлар акъкъындадылар.

Месея:

Башы таракъ,
Къуйругъы оракъ.
(Хораз)

Зувул, зувул, зувул къушлар

Койден узакъ тавда кыышлар,
Озю ичюн азырлар,
Инсанларгъа багъышлар.
(Балкъурт)

Айванлар акъкъындаки тапмаджалар эсасен оларнынъ энъ белли чизгилери бериле ве бу чизгиден тапмаджанынъ джевабыны тапмакъ мумкюн:

Дагъда яшар - дагъ киби,
Бойнузы пытакъ киби.
Эгилир сув ичмеге,
Багъырыр улакъ киби.

Бойнузы «пытакъ киби» ве сеси «улакъ киби» тек къараджадыр. Шунунъ ичюн тапмаджа тек бу айвангъа хас хусусиетлеринен тапыла биле.

Табиат адиселерини тасвир этиов кърымтатар тапмаджаларында кениш ер алгъандыр (яшын яшнамасы, къар ягъмасы, селлер тюшмеси, гедже ве куньдюз, атеш, сув ве башкъалары). Кунеш, ай, йылдыз, будут ве табиатта олып кечкен адиселер акъкъында аджайип тапмаджалар яратылгъан.

Бир агъач — он эки пытакъ,
Пытакъта отуз япракъ,
Япракънынъ бир ягъы къара, бир ягъы акъ.
(Йыл, ай, гедже ве куньдюз)

Биз, биз, биз эдик,
Отуз эки кыыз эдик,
Тахтачыкъкъа тизильдик,
Танъ аткъанда джоюлдыкъ.
(Йылдызлар)

Дагъдан келир,
Таштан келир,
Эгерленген
Арслан келир.
(Сель)

Инсан ве онынъ акъылы, фикири, беден мучелери акъкъында бир сыра тапмаджалар яратылгъандыр:

Бир кырыннынъ устю
Ирпек-сирпек,
Ирпек-сирпек тюбюнде
Къалем сызар.
Къалем сызар тюбюнде
Ярыкъ йылдыз.
Ярыкъ йылдыз тюбюнде
Пусюр токълу.

Пусюр токълу тюбюнде
Джалмап ютар.
Джалмап ютар тюбюнде
Май чыбыртар.
Май чыбыртар тюбюнде
Алып берер.
Алып берер тюбюнде
Алып юрер.

(Сач, къаш, козь, бурун, агъыз, сакъал, къол, аякъ)

Илим, медениет, фен ве техниканынъ оськени ве менимсенийгени тапмаджаларда да акс олуна. Халкънынъ тарихында олып кечкен бу илерилев акъкъында янъы-янъы тапмаджалар мейдангъа келе:

Къат-къат — къапыста дегиль,
Тикиши бар — антер дегиль,
Бенеги бар — басма дегиль.

(Кутан)

Агъач ичини ойгъанлар,
Ичине шейтан къойгъанлар

Ялан айтса азгъана,
Къулачыгъын бургъанлар.

(Кемане)

Козълери яман йылтырай,
Кендиси дыр-дыр къалтырай.

(Автомобиль)

Узакътан келир выз-вызнен,
Еди бинъ йыллызнен.

(Къуришун, сачма)

Бутюн булар кърымтатар тапмаджаларынынъ мевзу даиреси гъает кениш ве аяттаки бутюн адиселерни къаплап алгъаныны косътере. Оларнынъ эсас гъаеси - джемиетте, аятта олып кечкен вакъиаларгъа, адиселерге халкънынъ мунасебетини ве бакъышыны акс эттирмектир. Халкъ тапмаджалары аит девирнинъ турмушыны огренюв меселесинде тарихий, медений, эдебий материал ола билерлер.

Эвде къулланылгъан савут-саба эшьялары, айванлар, иришилген медений мувафакъиетлер, фен ве техника алетлерининъ адлары акъкъында яратылгъан тапмаджалар ичтимаий-икътисадий къурум акъкъында малюмат берелер ве халкъ медениетининъ осюви къайсы басамакъта тургъаныны анълаталар.

Сабан, араба, оракъ, тырнавуч ве иляхре киби алетлер къримтатар койлюлерининъ эвель яры патриархаль севеде алып баргъан омюрини анълата. Буларнынъ эписи фукъаре койлюлерге, онынъ аятына якъын адиселерни бильдире.

Джемиетнинъ осювинен – янъы тапмаджалар да яратылалар. Тапмаджалар шекиль джеэттен денъишмессе де, мундериджеси аятта яратылгъан янъы адиселерни акс эте. Эльбетте, койде ве шеэрде яратылгъан янъы, земане тапмаджаларынынъ мевзусы эвелькилеринден фаркълыдыр, оларда фен, илим, медений мевзу устюнлик ала:

Шеэри бар —

Адамы ёкъ.

Денъизи бар —

Суву ёкъ.

(Харита)

Янса, тютюни чыкъмаз,

Сёнсе, кулю къалмаз,

Емек пишире, собалар якъа,

Труба ичинден сувдай акъа

(Газ)

Тапмаджаларнынъ арасында тек ракъамлар иле къурулгъанлары да бар. Булар халкънынъ, хусусан балаларнынъ, эсап, фикир этюв къабилиетини илериетмеге ярдым эте. Бойле тапмаджаларнынъ санъунда «къач олур?», «къач этер?» суаллер къоюлып.

Меселя:

Бир бучукъ —

Бучукъ олур.

Эки бучукъ дал

Къач олур?

(Бир бучукъ)

Эки секиз,

Бир докъуз.

Эм йигирми,

Эм отуз.

(Етмиш беш)

Тапмаджаларнынъ тили саде, къафиелери уйгъундыр. Бу хусусиетлер оларны окъунакълы, бедий эсерлер оларакъ, фольклорнынъ бай хазинесинден озюне махсус ер алгъаныны бильдире.

БАЛА ФОЛЬКЛОРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР

САЙЫЛАР

Эвелеме, девелеме,
Деве кыушны кыувалама.
Аппул, уппул,
Чыкы да кыуртул.
(Топлагъан И. Майджы)¹

Ине — ине, изет ине
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан кыыз кельген,
Бурумчыкынен туз кельген,
Орул, ёрул
Уч да кыуртул.
Элеме-белеме,
Хатьме-хутьме,
Даре-дукку,
Араба кыапу,
Зембелеге мин де, пыс!
Эльден, бельден,
Бельбаш ичюн
Сюйрю сенек,
Ёлдаш ичюн,
Тавукы тепти,
Хораз отти,
Хан кызы селям этти
чыкымая.
(Топлагъан Э. Османов²)

ИНЕ

Ине-ине,
Изет ине,
Бекбав ине,
Бекир ине
Шашгыайым,
Шатыргыайым,
Шатыргыайым,
Эбабилим,
Чыкысын тилим.

¹ «Ленин байрагы», №11, 1985с., январь 24

² «Ленин байрагы», №74, 1984с., июнь 21

ТЫРЫМТАЙ

Эбелем — төбелем,
Тельден эки,
Фырылдавукъ,
Бурма таякъ.
Таякъ деген —
Талгъы огюз.
Огюз деген —
Орьме къайыш.
Къайыш деген —
Къара джоргъа.
Джоргъа деген —
Джорум тай,
Джувурып чыкъты

Тырымтай.

МАМАЙ БЕРСЕ

Элиф, бе, те, се,
Джум, Дал, Косе,
Анем мамайчыкъ
Берсе...
Къарнынъ ачса
Къыргъа къач,
Къырдан санъа
Къыркъ къалач.
Отуз докъузын аша,
Бирин манъа
Ал къалач!

ОН АЛТЫДЫР

Эки секиз,
Бир докъуз,
Эм йигирми,
Эм отуз.
Бешке болюп,
Бир къошсанъ?..
Он алтыдыр
Инансанъ.
Инанмасанъ
Сайда бакъ,
Он алтыдыр,
О, мытлакъ.

(Топлагъан: Ф. З. Джеппарова)

Элемеки, белемеки,
Темир теки
Сексен эки бызылдавукъ,
Бозма таякъ.
Акъ къуш, кокъ къуш,
Бош авул тилинъни къыс.

(Топлагъан: Ф. Мустафаева)

Давул такътым бойнума,
Чыкътым деве ёлуна.
Деве елу бит базар,
Бит базарда аю бар.

Аю мени кьоркузды,
Къулагъымны чынълатты.
(Топлагъан: А. Эмиралиев)

Эннан — меннан,
Таштан джонгъан,
Обачыкъ, топечик,
Къара юзь копечик.
Ини-пини инкатори,
Шакир-макир помидоры,
Аз-пас, кызыл-кас
Натария фундукъ.
(М. Сейтаметова, Фотсала кою)

Ирлик — дирлик,
Дир — канджалик,
Факъкъа — фукъкъу,
Фукъ — къанджалыкъ,
Эс - бес,
Диккай сес,
Диккай бабай,
Чыкъта кес.

Эвелеме, девелеме
Деве къушны къувалама,
Аббель, туббель
Тази, тузы
Бербер кызы
Не вакъыт чыкъаджакъ?
Яздан, буздан,
Бир авуч туздан,
Леппей чувал, чыкъ.
(М. Алиева, Багъчасарайда догъды, 1910 с.)

Ине-ине, уджу дёгме,
Бельбелине белине
Шам агъачы шатыр кечи,
Къоз агъачы къотур кечи,
Аббель-дуббель, ярыл-юрул,
Чыкъ да къуртул.
(Ш. Меметова, Къоз кою)

Абалама, дырбалама,
Дайим кызын кьорчалама.
Ап-пул оп-пул

Чыкъ та къуртул.
Ине, ине, иззет ине,
Белиювардан бакъыр ине,
Шам делим — шора,
Кумюш дедим — пара,
Ал алдым, ёл алдым,
Пырмычыкътан туз алдым.
Арыл, ёрул,
чыкъта къуртул.

Элеме, белеме,
Чешча чуре,
Зенге бенге,
Араба хапу,
Тас, тус
Анда мында
Ерге пыс.
Ина-ина, эзетина,
Бельбаби не бекир ине,
Ша маин, щатыр гъайын,
Аба билинъ, чыкъсын тилинъ.

(З. Сулейманова, Кърым)

Эбелеме, бебелеме,
Дайынъ кызын тёпелеме.
Аппал, уппал
Джаил, джоюл,
Чыкъта къуртул.
Элим, белим,
Тахта телим.
Сыгъырым сагъдым
Ичмек ичюн,
Сыгъыр тёпти,
Хораз опыти,
Бульбуль санъа
Селям этти.
Селями, селями
Къайда къалгъан
Шу мали.

Айник, байник,
Балабан чайник
Эски да, фери да
Алиме, коки,
Шерида.

(Анифе Юнусовадан язып алынды, Айтодор к)

Ёлдан таптым бир ине,
Вардым вердим анеме,
Анем верди бир деве,
Миндим кеттим даима.
Даим бекмез къайната,
Къызлар къашыкъ ойната.
Оп, оп девелер
Къарасувдан келелер.
Ягълы-ягълы пителер
Алып-алып кителер.
Баш пармакъ
Баш къарай,
Илам пармакъ
Ун элей.
Орта пармакъ
От якъа,
Аджи Ибраим
Ат бакъа,
Кичкене биби
Къазаннынъ тюбюни къыра.
(Дж. Абдувелиев, Отаркой)

Эвелеме, девелеме.
Деве хушу хувалама
Эль вер, хум вер,
Эски чембер.
(Топлагъан: Ф. Сейдалиева)¹

¹ «Ленин байрагы» №84, 1984с

БАЛА ШИИРЛЕРИ

Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен,
Арабам ёлда къырылды,
Фындыкъларым тёкюльди.
Арабаны ясармыз,
Фындыкъларны топлармыз,
Чокъ, чокъ этил ашармыз.
(Анафи Умеров, Залан кой).

Къайда эдинъ, сансарчыкъ,
Биз сени чокъ къыдырдыкъ.
Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен,
Ёлда арабам къырылды,
Фындыкъларым тёкюльди.
Агълама сен, сансарчыкъ,
Арабанъны ясармыз,
Фындыкъларны топлармыз,
Сорт-сорт этил асармыз.
(Аким Бакиев, Къарл кою).
Топым топ этесинъ,
Тепсем учып кетесинъ,
Энверчикнинъ артындан
Атлап-атлап кетесинъ.

(Анафи Умеров, Залан кой).

Чыкъ-чыкъ, кунешим,
Къыз, къыз, сен ишим.
Орталыкълар ешерсин,
Эр кес къызгъын ишлесин.

Ягъ, ягъ, ягъмурым,
Текне толсун къамырым.
Араба, араба чамурым,
Тез ягъсын ягъмурым.

Джав, джав джавуным,
Къара тана сояйым,
Этин озюм ашайым,
Къанын кокке сачайым.

(Борю койлю Фатма къарттан язылып алынды)

Вариант

Джав, джав, джавуным,
Балабан олсун къавуным, Къара тавукъ сояйым,
Къанны кокке сепейим.

(Зейнеп Аббасовадан язылып алынды).

- Коктен не ява?
- Кок мончакъ.
- Ерде не бар
- Ер мончакъ.
- Къайнананъ не пишире?
- Къагъача.
- Ал мени бир парча.

(Зейнеп Аббасовадан язылып алынды).

Эчкичигим бар эди,
Балалайым дер эди.
Балаласа беш олур,
Чобанларгъа эш олур!
Бир байнынъ бир огълу
Бирлеттилер эчкими.
Эки байнынъ эки огълу
Экилеттилер эчкими,
Сары эчким къартайды,
Аякълары тыртайды.
Сакъалындан тартсам да,
Атдына адым атмады,
Джанай, джанай джалпакъ
Башына киер къалпакъ,
Инанмасанъ чыкъ да бакъ.
Береджек олсанъыз беринъиз,
Юкъары маллеге етейик.

(3. Решидов ёллагъан ве Буюк Озенбашлы Ильяс акъайдан язылып алынды).

Ёлдан таптым бир оймакъ,
Бардым бердим тиземе.
Тизем берди бир тайчыкъ,
Миндим кеттим дайыма
Дайым петмез къайната,
Къызлар къашын ойната.
Ойнатма, акъыз, къашынъны,
Бабанъ кесер башынъны.

(Ай-Тодорлы Анифе аптеден язылып алынды).

Он, оп девелер
Къарасувдан келелер.
Аякълары ялпакъ,
Башларында къалпакъ
Ореке таять,
чуллы баш,
Инанмасанъ чыкъта бакъ.

Вариант

Оп, оп девелер
Къарасувдан келелер
Сыджакъ, сыджакъ пителер
Альт, алып кителер.

(Залан койлю Зодие аптеден язылып алынды).

Элифим биедже,
Шегиртим коедже.
Кое бардым — къаймакъ едим,
Оджая бардым — чубукъ едим,
Мен чубукъны ере урдым,
Ер манъа тары верди,
Мен тарыны къуша вердим,
Къуш манъа къанат верди.
Учтым, кеттим,
Къарасувгъа вардым
Къарасувда сувлар акъа,
Эки дюльбер чыкъып бакъа.
Буюгине селям вердим,
Кучюгине ашыкъ олдым,
Софрасында мум олдым,
Яна-яна куль олдым.

(Меметова Шефикъадан язылып алынды, Къоз кою, Судакъ
районы)

ЭРИШТИРЮВЛЕР

Оймакъ агъыз, фындыкъ бурун,
Юзюм козь, къалем къаш
Тахта манълай,
Къабакъ баш.

Чарыкъ агъыз, чокъмар бурун
Патлакъ коз, чатма къаш,
Араба къапу.
Сенек сапу,
Къолда ташы,
Эльде ашы,
Битли баши.

Тишсиз папу
Араба къапу
Гъыч-гъыч – гъыч.

Масал, масал масс,
Тюшер къуюгъа чыкъмаз,
Олур онъа алты ай яз.

(Топлагъан: Ф.Сейдалиева)¹

¹ «Ленин байрагы», № 84, 1984 с.

ТЕЗАЙТУВЛАР

1. Эски ананынъ топмагыны
Топ – топ – топ,
Янъы ананынъ топмагыны
Топ – топ – топ.

2. Бир далда эки къартал,
Бири къарт къартал.
Бири яш къартал.
Яш къартал
Дал къартал,
Къарт къартал
Дал тартар.

3. Эр кес мархамаланды,
Мен мархамаланамадым.

4. Оджакъ башында къартанай
Чорап, шалгъа джун тарай.
Къара сыгъыр баласыны ялай,
Анам бабама чорап ямай.

5. Ашамалы, ичмели,
Шашмаламамалы.

(Залан койлю Умеров Анафиден язып алынды)

6. Сарымсакъламалы-мы,
Сарымсакъламалы-мы?

7. Къарт бабам къаргъаны
Къордан къувды,
Къоркъудан къарт къаргъа
Къанатын къырды.

8. Къарчыгъа къаршында
Къарылгъач къанаты
Корюнген кузь куню
Кемал Керимни кичкине коюнден
Кетирип къарчыгъа къаршында
Къалдырып кеткен.

(Байдарлы Фатма Абитовадан язып алынган)

9. Арпачыкъ ашлагъан
Алиме апте

Агъзына аджыткъы,
Акъ арпа алгъан.

(Бекир Меметов огълундан язып алынган)

10. Ашадан гелир топал чобан,
Ясап сатар чатал сабан.
Ничюн ясап сатар топал чобан
чатал сабан?

11. Бизим азбарда бир чокъ ала-
бота осе,
Бу ала-боталарны ала
боталаджакъсынъ-мы,
Ёкъса ала-
боталамайджакъсынъ-мы?
Ала-боталатаджакъ олсанъ,
ала боталат,
Ала-боталатмайджакъ олсанъ,
ала боталатма!

(Мешков)

12. Къайдан (юкъарыдан) эки тапма тамнай,
Бири меним манълайыма тамнай,
Бири анамнынъ манълайына тамнай.

(Байбуртлы)

13. Ашамалы (емели), ичмели, амма
Сачмаламамалы
(шашмаламамалы)

(Байбуртлы, Мешков)

14. Уч тас къайсы хошафы.

(Байбуртлы)

15. Шу къаршыдаки дагъда эки тильки
Бири эркек, бири диши.
Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюню-ми ямамалы, ёкъса
Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюню
Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюне-ми ямамалы?

(Байбуртлы)

Эр кес махрамаланды,
Мен махрамаланмадым.

Къыркъ къулуплы къуп,

Къулупы кырыкъ къуп.

Дагъ тюбюнде къарт чокъракъ,
Сувуны иче чокъ топракъ
Эм туварлар, эм къушлар.

Кийик, турна, кокюшлер,
Къурт, къарынджа, йыланлар,
Эм де дагъда оланлар
Орманджы эвялары,
Орманджынынъ атлары,
Терлеп шыр сув олгъанлар,
Ёрулгъан эм солгъанлар.

Эль эльни тутар, эль де юзьни,
Юзь исе козьни тутар, козь исе сёзни.
Козю ёкынынъ сёзю ёкъ.
Сёзю ёкынынъ озю ёкъ.¹

Дигирменге кирим,
Сюрюндим, сипирильдим,
Силькиндим чыкътым.²

(Ф. Сейдалиева)

Эриктен этекнен экиши эрикни
Эндирген эриш Эскендер,
Эндекке эненде этекни
Эслемей экиши эриклерни
Эзди де-зэди!

Къара къаргъа
Баскъан багъа.
Уча-чапа
Санки ёргъа,
Бенек, бенек изчиклери,
Тизилерек кете кыргъа.

Къушчыкъ-бодене
Армут-дюгене,
Уча-бодене
Армут-ерине.³
Чаталджада топал чобан

¹ «Ленин байрагы», №75, 1982с.

² «Ленин байрагы», №84, 1986с.

³ «Ленин байрагы», №117, 1988с.

Япар сатар чатал сабан,
Насыл япар, насыл сатар,
Чаталджада топал чобан чатал сабан.

Эмине элинде эльванен эмджеси Эреджепнинъ эрылгъан экильген эвине
энгенде, эмджеси Эреджеп Эредживан эништесининъ эвинде эглене экен.

Торгъай – торгъайнынъ
Козюн чокъумаз,
Чокъур исе де
Ич кимсе дуймаз.
Дуйгъанда къазармы
Онъа бир чукъур?
Адети шай онынъ
Эпси бир чокъур.

Гульде бульбуль ярашамы,
Бульбульге гуль ярашамы?

Салма салдым саангъа,
Сакъладым сардым,
Борджум бар Бешир
бабайгъа,
Буюкъып бардым,
Боруджымны бердим,
Бермедим, билалмадым,
Къайтып кери кетерек,
Ойгъа далдым.
Салма сакъын сарайда
Сарувлы, сакълы,
Тапар Бешир къарт оны
Олса акъылы.¹

Эчки пичен парчасыны
Тапты, къапты,
Саиби пенджерен
Кулип бакъты.

Огде тура джийрен ат,
Эчки артта
Нечун пичен къапты о,
Бар да арпа?

¹ «Ленин байрагъы», январь 6, 1987с.

Эчки пичен ашасын,
Аткѡа – арпа.
Чунки юкнинъ агъырын
Атлар турта.

Эр кес марамасыны алып,
Марамаланды,
Мен марамамы алып,
Марамаланалмадым.

Йип устюнде
торгъайчыкъ
Атты аша, атты аша.

(Топлагъан: И.Османов)¹

Сыкъ элек,
Сийрек элек,
Епелек, епелек,
Уч кобелек.

(Умеров Анафиден язып алынган, Залан кой).

Аранда аркъангъа
Алышкъан ат да
Ашиме аптеден
Акъ тилеп алган.

(Фатма Абидовадан язып алынган, Отар кой).

Бир далда эки къартал,
Дал тартар къартал къалкъар.

Решатым, Решатым бабасына ошаттым,
Бабасы кеткен сонъ, анасына ошаттым.
Ошаттым, ашаттым,
Юрегимни бошаттым.

Кокте не бар?
Кок боинджа.
Ерге не бар?
Ер боинджа.
Ананъ не пиширди?
Къыйгъача.
Ал мени бир парча.

(Селям кызы Муксюмден, язып алынды).

¹² «Ленин байрагы», сентябрь 8, 1987с.

Къарл коюнде дагъды).

ТАПМАДЖАЛАР

Яваш-яваш дал олур,
Ешилъ экеч ал олур.
Тутаджакъ олсанъ сакът тут,
Эки элинъ къан олур.

(Къырмызы дут)

Ер астында джийрен ат,
Атнынъ териси еди къат.
Соярсынъ да ашарсынъ,
Ашагъанда агъларсынъ.

(Согъан)

Сепетлерге къоюлмаз,
Базарларда сатылмаз,
Ондан да татлы шей олмаз.

(Юкъу)

Устю аран,
Асты боран.

(Элек)

Къат-къат къапыста,
Ичи толу къырмыска.

(Китап)

Копчеги ёкъ
Арышы ёкъ,
Онъа ат да екильмей,
Къырда онынъ севдасы чокъ,
Артындан ич етильмей.

(Чана)

(Топлагъан: С. Мамутова)¹

Ташкъа урсанъ парланмай,
Сувгъа тюшсе парлана.

(Кягъыт)

Ярсанъ – ичи къандайын,
Ашасанъ – озю балдайын.

(Къарпыз)

(Топлагъан: С. Селяметова)²

¹ «Ленин байрагы», № 32, март 10, 1984с.

² «Ленин байрагы», №84, июль13, 1971с.

Аттан юксек,
Копектен алчыкъ.

(Эгер)

Эр кунъ кетер,
Еринден кочьмез.

(Саат)

Ишим вадым керчектен,
Бал топлардым чечектен,
Харап турмай ишлерим
Тийсень, аман тишлерим.

(Балкъурт)

(Фатма Балджи, Ялта районы, Дереккой).

Бир балабан чатыр тав,
Чатыр тавнынъ астында
Аякълашкъан эки тат,
Эки татнынъ астында
Эки дане нур къую,
Нур къуюнынъ астында
Эки ишкъакъ токълу бар,
Ишкъакъ токълу астында
Ерни туткъан обур бар.

(Баш, Къаш, Козь, Бурун, Агъыз).

МАСАЛЛАР

ТИЛЬКИНИНЪ СЫЙЫ

Язнынъ сыджакъ бир куню. Ерге аякъ бассанъ, топракъ табанларынынъ пишире экен. Шу куннинъ тамам уйле вакъытларында хораз, тавукъ, къаз, папий эпси сыджакътан къачип, эв салкъынында отурып, корьгенлерини, айтыша экенлер. Сёз сырасы кельгенде, папий агъызынен кокюсини тырнап, озюнинъ сувда енгиль ялдагъаныны, чоммакъны яхшы бильгенини айтып къоя ве:

Эй, шимдибиз сув кенарында олгъан олсакъ да... — деп сёзюни битире.

Узун боюнлы къаз, якъын бир ерде сув олгъаныны ве анда истегенинъ къадар сув ичмек, ялдамакъ мумкюн олгъаныны айта. Лякин онъа кетильген ёлны айтмай. Бильмей экен.

Сувнынъ якъын ерде олгъаныны эшиткен папий аркъадашларына айланып: — Илле кетейик, къыдырсакъ тапармыз. Эм салкъын сув ичер, эм де ювунырмыз, — деп оларны авеслендире.

Сакът хораз: — Ёкъ, достлар, кетмейик, джоюлырмыз, бир белягъа къалырмыз, — деп бакъса да, ич бирини къандырамай.

Булар койден чыкъып къарарнен дагъ ёлуна тюшедер. Энъ огде чалкъала-чалкъала папий кете. Азмы кетелер, чокъмы кетелер, амма сув деген сувгъа расткельмейлер. Юре-юре ёрулалар. Бираз нефес алайыкъ деп, ёл кенарынаотуралар. Кунеш де батмагъа аз къалгъан экен. Дагъ ичинден бирден мола-тильки чыкъа. Тавукъ къоркъкъанындан эсини джоя яза. Амма мола-тильки мулайим сеснен: — Селям алейкум, агъалар, ёлунъыз ачыкъ олсун! Огъурлар, не якъкъа я? — деп сорагъан.

Къушлар:

—Алейкум селям, молла акъай, ювунмагъа, эм сув ичмеге деп чыккъан эдик, — дегенлер.

Айнеджи молла-тильки: — Къыйметли достларым, мен де ювунып темизленмек ичюн гольге кетем. Эгер мени де озъ аранъызгъа къабул этсенъиз, мен озюмни пек бахтлы саяр эдим, — деген.

Къаз:

—Буюрынъыз, буюрынъыз, молла акъам. Не ичюн къабул этмейик? Сенинъ киби бир молла акъайны арамызгъа алмасакъ, кимни аладжакъмыз? — деген.

Бунъа къувангъан молла-тильки шу дакъкъасы ёлджуларгъа къошулгъан. Молла-тильки ёлда эм кете, эм де оларны насыл бир айнеджиликнен озъ ювасына чагъырып кетирмекнинъ чаресини тюшюне экен. Къушлар малла-тилькининъ яшагъан ерине якъынлашкъанда, о оларгъа мулайим, татлы сеснен: «Эй, сайгъылы мусафирлер! Анъларгъаныма коре, сиз пек узакътан келесинъиз. Чокъ ёл юрсенъиз керек. Пек ёрулгъангъа ошайсынъыз. Бу ерге меним эвим якъын, ялварам, буюрынъыз, келинъиз. Менде бир геджечик мусафир олунъыз. Яхшы раатлангъан сонъ, джемаатнен ювунмагъа ярын

кетермиз», — деген.

Тавукъ лафкъа къошулып:

— Сен бизге озюньни чокъ севдирдинъ, чокъ мераметли экенсинъ, молла акъай. Сенинъ теклифинъни буюк бир къувванчнен къабул этемиз, — деп джевап берген. Эр кестен зияде ёрулгъан къаз:

— Бу яхшы теклифинъни эшиткен сонъ, санъа насыл этип тешеккюр бильдиреджегимни бильмейим! — деген. Папий де башыны юкъары тиклеп сес чыкъармай, озъ ичинден молла-тилькиге тешеккюр айткъан.

Багъ ичиндеки ёлчыкъ бою тюрю чечеклерни ве ешилликлерни сейир эте-эте бутюн бу джемаат молла-тилькининъ ювасына догъру ёнельген. Эр шейге шубенен бакъкъан хораз: — «Бу ягъда бир къыл бардыр», — деп молла-тилькининъ бу къадар муляйимлигикнен япкъан теклифине инанмагъан. Ишнинъ сонъуны тюшюнмеге башлагъан. Тамам юванынъ агъызына баргъанда, хораз токътап молла-тилькиге айткъан:

— Эй, сайгъылы молла! Сенинъ мерамет ве севгинънинъ ич де сонъу ёкътыр. Сенинъ адынъ бутюн халкънынъ агъызынен сайгъынен анъыладжакътыр. Лякин, ырызлы молла акъай, бу буюк сарайгъа кирмезден эвель озюмни бу бахткъа азырламакъ ичюн бираз авада отурмагъа изан бер! — деген. Хораз сёзюни битирген сонъ, терекнинъ энъ юксек пытагъына чыкъкъан. Юва ичинде олып кечеджек алларны тюшюнип дешетленген. Айнеджи молла-тильки ёлджуларны юванынъ къапысындан ичери кирсеткен. Къапыны япып, явашча шыртыны къапаткъан, мусафирлерим, паспортларыңызны чыкъарыңыз, корейим. Бакъайым, сиз не ерликсинъиз, зенаатыңыз не, баба-деденъиз ким? — деген. Молла-тилькининъ бу суалине шашкъан ёлджулар эписи бир агъыздан:

— Молла акъай, сиз билесинъиз де, биз ювунмагъа кетемиз. Ювунмагъа кеткен адамгъа паспорт керекмиз, деп озъ янымызгъа атта кягъыт парчачыгъы биле алмадыкъ, — деп джеваплангъанлар. Молла-тильки юксек сеснен:

— Ойле исе, сиз джаиль эрифлер, бу ернинъ къанунларыны бильмейсиздир. Сиз дагъда яшагъанларнынъ мемлекетинде олгъаныңызны унутманъыз. Бу мемлекетке кельген-кечкен эр бир кимсе, озюнинъ ишанчлы олгъаныны исбат эмек ичюн весикъасыны косътермеге борджлудыр. Не исе де, паспортларымыз ёкътыр дейсинъиз, къанун муджиби бу къабаатыңыз ичюн сизни асарлар. Эгер сизни мында корьселер, ольдюрлер, — бойле деди де, сонъ бирден, — мен сенинъ ким олгъанынъны... — деп къазгъа уджум эткен. Онынъ башыны аякъларынен басып ашамакъ истеген. Буны корьген папий къоркъып вай-валагъан. Тавукъ эсини джойып йыкъылгъан.

Бу вакъыт хораз бир авджыны джетеп кельген. Тилькини тутып багълагъанлар.

Танъ атмагъа, саба ачылмагъа башлай. Бутюн гедже чалышкъан хораз саба ачылгъанынен, къанатларыны къакъып: — Ку-ка-ре-кууу! Ку-ка-ре-кууу! — деп багъыра. Молла-тильки, яткъан еринден хоразнынъ сесини эшиткенинен къайгъылы бир сеснен: — Эй, бахытлы хораз! Меним аякъларымны чез де йибер. Сенинъ къулунъ олурым, дей.

Хораз ич бир шейден хабери олмагъан тарзда: — Эй, сайгъылы молла! Гъалиба, меним ёлдашларым сенинъ эвинъден санъа тешеккюр айтмай чыккып кеткенлер. Лякин сен ич элем этме. А-на анда, бизге догъру, эки авджы даа мусафир келе...

Молла-тильки авджы сёзюни эшиткенинен, хоразнынъ лафыны болип:

— Пек яхши, сен бир парчачыкъ сабыр этип тур, мен оларнынъ огюне чабикче чыккып къаршылап алайым. Ондан башкъа эвни тапамазлар, — деп сыптырылмагъа тырышкъан. Молла-тильки дагънынъ энъ сыкъ ерине къачкъан. Сонъ бир даа оны корьген де олмагъан.

Бир дакъкъасыны гъайып этмей хораз достларынен, Молла-тилькининъ кеткен ёлунынъ аксы тарафына догъру эм кете эм де башларыны къолай къуртаргъанларына къувана экен.

ТУРНА БАБАЙ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир койде бир фукъаре акъай бар экен. Бу акъайда да ич де бала-чагъа олмагъан. О озюнинъ омюр аркъадашы олгъан Гульсюм енгенен беребер бираз тары сачып, ондан алгъан берекетнен такъан-туткъан кечине экен.

Бир йыл авалар пек ягъмурлы кече. Къарт татарны вакъытында сачып олмай. «Кеч олсын, хайырлы олсун», — дей де, Гульсюм енгенен чёльге чыкъа. Аз-чокъ ерни тырмалап, бир къайтым бою ерге таты сача, амма тарылар кеч чыкъа, эм де кеч пише. Къарт онынъ та кечти кузьге къалмамасы ичюн чийлей, къол чалгъынен чала. Къадыны Гульсюм енге де онынъ артындан джурип, басым ясай. Бир къач кунъ ичинде олар орып битирелер. Тарылар бираз басымда джатсын деп, оларны ызанда туталар, лякин энди сыджакъ мемлекетлерге къайтар кунълери якъынлашкъан турналар келе де, бу къартнынъ тарыларыны ашай да кете экенлер. Къарт бу ишке ич бир чаре тапамай.

Кунълерден бир кунъ къарт бу турналаргъа пек ачувлана, басым янына бара да, пысып, беклеп ята. Бу арада бир къарт турна учып келе, басымгъа къона. Пек ачыкъкъан олса керек, къартны корьмей. Тез-тез тарыларны ашап башлай. Шай дер экен, къарт бу турнанынъ аягъына япышып: «Башкъасынынъ эмегинен асралгъан тарыны ашама, вазгеч», — дей. Бу турна да турналарнынъ энъ къарты экен, эм де дюнья корьген бир данеси экен. Онынъ ичюн де онъа турналар «Турна бабай» дей экенлер. Турна бабай къарткъа яваш айлана да:

«Айткъанынъ пек догъру, къартым, мен бу тарыларны я саиби ёкъ, я да бир де бир байнынъ чёльде къалгъан тарысыдыр зан эте эдим, чюнки тарыларнынъ чёльден джыйып алув ве котерилуов вакъытымыз кельди. Онынъ ичюн буны ашап, ёлгъа чыкъаджакъ олдым. Меним ашагъанымнен байнынъ чёльде къалгъан тарысы битмез белледим», — дей.

Къарт:

«Айткъанынъ пек догъру, амма, Турна бабай, бу тарылар байнынъ дегиль

де, менимдир. Сен учъ айгъа етеджек боткъалыкъ тарымнынъ бир айлыгъыны ашадынъ, мен бу къышны энди не ашап кечирир экенмен? Бу ярамады да! Сени соймасам олмаз», — деп сёз къайтара.

Турна бабай:

«Къартым, сен мени сойма, мен сенинъ бирден-бир керегинъе ярарман», — дей.

Къарт:

«Сенинъ киби къарт турнадан кельген ярдым не оладжакъ я?» — деп турнаны сояджакъ ола. Турна бабай ялвара-ялвара, озюнинъ сагъ къалмасыны истей.

Къарт тюшюнип бакъа, озъ мемлекетине кетяйткъанда озю киби бир къартны ольдюрмектен не чыкъаджакъ, онынъ да анда баласы-чыгъасы бардыр дей де, Турна бабайны джибере.

Турна бабай къувана-къувана учып кете. Ерден котерилип, къанатыны сильккен вакъытта:

«Сагъ ол, къартым, мен де сенинъ бир керегинъе ярарман, меним мемлекетим сыджакъ мемлекет, анда кельсенъ, мени тапарсынъ, сизде энди сувукъ башлай», — дей де, учып кете.

Къарт, Турна бабайдан къалгъан тарыларны белиндеки оравлы тартув сыджымынен сыкъып багълай да, догъру эвине алып келе. Эр вакъыттаки киби, корьген ве эшиткенлерини озъ къадынына айта.

Къадыны:

«Айды шундан, бир къарт турнанынъ ашагъанындан къалгъаны бизге де олур, не япайыкъ, кореджегимиз шудыр», — деп джевап бере. Къартлар тарыларыны токъмакънен токъмакълап бастыралар. Бундан сонъ къарт озю япкъан къол дегирменинен бу тарыларыны той этип тарта. Къыта-къыта акъшам да той, саба да той шобасы пиширелер. Къатты къыш ортасында оларнынъ туюлери бир тамам бите. Не япаджакъларыны бильмейлер. Шу арада къартнынъ акъкъылына Турна бабайнынъ айткъанлары тюше ве озю-озюне:

«Айды, шу Турна бабайгъа барайым, къыш олса да, бельки бир ярдымы тиер», — дей.

Къарт кунълерден бир кунъ къадынынен сагълыкълашып Турна бабайны къыдырмагъа кете.

Сыджакъ бир мемлекетке келе. Турна бабайны сорапшырып башлай. Онъа Турна бабайнынъ туракъ ерини косътерелер. Турна бабай къартны корьгенинен таный, оны озъ ювасына алып келе, мусафир эте. Ашата, ичире, ёлда ёрулгъан къарт эсини башыны джыя. Не ичюн кельгенини Турна бабайгъа аңлата.

Турна бабай:

«Пек яхшы, биз о ишни япармыз, сизинъ киби къартларны олюмден къуртарырмыз» — дей. Шу ерде чыкъарып онъа бир бош къона бере. Мына шу къонаны ортагъа чыкъарып: «Азыр ол, софрам!» — десенъ, софра ашкъа толар да къалыр», — дей.

Къарт севине-селине къонаны ала, лякин ёргъунлыгъым бираз савсын деп,

Турна бабайнынъ ювасында къона. Турна бабайнынъ балалары шу геджеси къартнынъ къонасыны авуштыралар, онынъ ерине башкъа бир къона къоялар. Эртеси куню къарт къонаны алып эвине къайта. Эвине кельген сонъ къонаны ортагъа чыкъарып: «Азыр ол, софрам!» — дей, амма софра олгъаны киби бош къала. Къарт кене де ач къала. Ич бир чаре тапамай.

«Меселени Турна бабайгъа анълатайым, сенинъ айткъанынъ ялан чыкъты», — дейим деп, къонаны аркъасына ала да, кене де ёлгъа чыкъа.

Турна бабайгъа бара да:

«Бу сенинъ манъа берген къонанъ меним эвиме кельген сонъ, мерафетини косътермамады. Онынъ устюнде аш дегиль, чибин биле пейда олмады», — дей.

Турна бабай чокъ тюшюнип отурмай:

«Мына, ойле исе санъа бир эшек берейим, бу эшек акъсырдымы, онынъ бурнундан алтын тёкюлир», — дей.

Къарт бу эшекни джетип, коюне къайта. Ёлда ёрулып, бир къуюнынъ янында токътай, эшегини суvara. Бундан сонъ озю отурып ял эте. Бу вакъытта балалар келе де, эшегининъ таякъ сокъуп эшекни акъсырталар. Эшек акъсыргъанда, онынъ бурнундан алтын тёкюле башлай. Балалар аман алтынларны ала да къачалар. Къарт буны даймай къала. О ял этип аякъ устюне тургъан сонъ, эшегини джетип, ёлуны девамэте. Эвине келе, амма эшек акъсырамай, акъсыра да, бурнундан алтын тёкюльмей. Къарт ачувлана: «Бу Турна бабай бизни амма да алдатты», — дей эшекни алып келип Турна бабайгъа бере. Турна бабай ишнинъ аслыны анълап: «Мен санъа эки токъмакъ берейим де. Шу арада ювасындан чыкъарып, эки токъмакъ бере.

«Сен не де яптырмакъ истесенъ, шу токъмакъларны яларсынъ, олар сенинъ бутюн иште олгъан эксиклеринъни ерине кетирирлер», — дей.

Къарт бабай бу токъмакъларны алып эвине къайта.

Токъмакъларны алай.

«Манъа етмиш эки тюрлю аш азырланъыз!» — деп эмир эте. Шу арада ашлар азырлана, апайынен ашай-ичелер. Сонъ къарт токъмакъларны бир даа алмай:

«Айды, бар, юз десятине ерни авдарынъыз, анда да таты сачынъыз!» — дей. Токъмакълар барып бу ишни де япарлар.

Шу йылы къартларнынъ тарылары пек онъ ола. Турна бабайнынъ мемлекети пек сыджакъ олгъанындан, анда ич де тары олмай экен. Онынъ ичюн Турна бабай бутюн турналарны алып келе де, къартнынъ тарыларына тюшюре, ашайлар. Къарт да, турналар да бол берекетке онъа, осе де къалалар.

БУЛЬБУЛЬ

Бир заманда бар экен бир заманда ёкъ экен, бир базиргян бар экен. Бу базиркян эвинде, къафес ичинде гузель бир бульбуль бар экен.

Кунлерден бир кунъ базиргян башкъа бир мемлекетке кетеджек олып тедарик коре. Бульбуль де, базиргяннынъ кетеджегини дуйып, онъа меним

сой-акърабам бардыр, оларгъа менден селям айт», — дей.

Базиргян:

«Пек арув, айтарман», — дей.

Бульбуль:

«Меним сой-акърабам о мемлекетте, фемян багъчададыр. Оларны анда тапарсынъ», — деп базиргянгъа ерини де айта.

Базиргян ёлгъа чыкъа. Бараджакъ мемлекетине бара. Ишини битирген сонъ, бульбуль айткъан багъчаны де тапа. Бу багъчада гуль тереклери, нар агъачлары бар экен. Базиргян бу тереклернинъ устюне къонып йырлагъан бульбульлерни коре. Бир гуль береги устюнде бир бульбуль эисинден яхшы йырлай экен. Базиргян онъа: «Эй, бульбуль! Сизинъ къардашларынъыздан бири меним эвимде, къафес ичинде яшай. Ондан сизге чокъ-чокъ селям кетирдим», — дей.

Бульбуль буны эшиткени киби, терек тёпесинден ерге тюше де, оле.

Базиргян: «Бильген олсам, селямыны айтмаз эдим», — деп, ольген бульбульни элине алып бакъа.

Бульбуль керчектен де ольген, — деп оны ерге ташлай, лякин бульбуль ольмеген экен. Базиргян оны ерге ташлагъаны киби бульбуль кене тирилип, уча да кете.

Базиргян эвине къайта. Кетирген бахшышларыны къардашларына бере. Бираз вакъыт кечкен сонъ, къафестеки бульбуль ондан:

«Эй, базиргян! Меним селямымны айттынъмы?» — деп сорай.

Базиргян:

«Эгер бильген олсам, айтмаз эдим. Мен терек устюндеки бульбульге селямынъны айткъаным киби, о ерге тюшти де, ольди. Мен оны элиме алып бакътым, сонъ ерге ташладым. Ерге ташлагъанда, бульбуль кене тирилип, учты да кетти», — дей. . .

Сонъ шу куню къафестеки бульбуль ич бир шей ашамай. Саба ола. Бакъалар, бульбуль ольген де къалгъан.

Базиргянгъа барып:

«Бульбулинъиз ольген», — дейлер.

Базиргян:

«Кетиринъиз, бакъайым», — дей.

Бульбульни кетирип, онъа берелер. Базиргян оны алып, бакъа. Бульбуль акъикъатен де ольген.

«Сиз оны чет бир ерге быракъынъыз», — дей.

Базиргяннынъ дегени киби, бульбульни чет бир ерге быракъалар.

О бульбуль де ольмеген экен, уча да кете, озъ мемлекетине шай этип къуртылып къайта.

АСКЪЫДЖЫ КЪОКЪЛА

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, къувурчыкъ сачлы бир

кызынынъ озюне бенъзеген пек дюльбер, амма пек де аскыджы бир кьокъласы бар экен.

Бир кунъ кой ичинде той ола. Кызычыкъ кьокласыны долап ичине сакълап, озю тойгъа кете, тойдан кайтып кельген сонъ, ойнамакъ ичюн долаптан кьокъласыны чыкъара. Бакъса не коръсин, кьокъласы козылерини сувландырып агълап отура экен.

Кызычыкъ:

«Кель мында, меним гузель кьокълачыгъым, мен сени пек сагъыным, неге агълайсынъ?» — дей.

Амма кьокъла онъа якъын бармакъ биле истемей. Онынъ кызычыкъка джаны агъыргъан:

«Не ичюн озюнь тойгъа кеттинъ де, мени алып кетмединъ», — дей.

Кызычыкъ бир даа баргъанда алып кетерим, десе де, кьокъла кызынынъ кьабаатыны багъышламай. О кене де агъламагъа башлай.

Сонъ кызычыкынынъ океси чыкып кьокъласына бир шамар ура. Кьокъла агълап-сызлап бир даа кельмейджек олып чыкып кете. Койден тышкъа чыкъа, ёлда онъа бир чобан расткеле.

«Селям алейкум, чобан акъай», — дей.

Чобан:

«Алейкум селям, кьокълачыкъ», — дей.

Кьокъла:

«Вай, кьокълачыкъ деп, хорламасанъыз не ола я?» — деп ынджына.

Чобан:

«Айса не дедейим я?» — деп сорай.

Кьокъла:

«Алейкум селям, гузель кьокъла, деген олсанъыз, мен сизинъ кызынъыз олур эдим», — дей.

Чобан:

«Вай, айса бильмедим. Шай айтайым да, кель, кызым ол, гузель кьокъла», — дей.

Кьокъла:

«Мен сизинъ кызынъыз олсам, манъа не ашатырсынъыз», — деп сорай.

Чобан:

«Сорагъанынъ не? Меним кьоюм чокъ, сют, ягъ, эт ашарсынъ. Эр шейни санъа алырым», — дей.

Кьокъла эллерини булаштырмакъ керек оладжагъыны тюшюнип разы олмай ве сагълыкълашып, озь ёлуны девам эте.

Кете-кете бир туварчыгъа расткеле.

«Селям алейкум, туварчы акъай», — дей.

Туварчы:

«Алейкум селям, кьокълачыкъ», — дей.

Кьокъла:

«Кьокълачыкъ деп, хорламасанъыз не ола я?» — деп ынджына.

Туварчы:

«Я не дедейим?» — дей.

Къокъла:

«Алейкум селям, гузель къокъла, деген олсанъыз, мен сизинъ кызынъыз олур эдим», — дей.

Туварчы:

«Кель, гузель къокъла, меним кызым ол», — дей.

Къокъла къулакъ асмай, чыккып кете. Кете-кете бир сычангъа расткеле.

Къокъла:

«Мен сенинънен бирликте яшасам, мангъа не ашатырсынъ?» — деп сорай.

Сычан:

«Мен кетер, байларнынъ эвине барар, башланмагъан бал бардакъларындан бал, ягъ алып келерим. Биз гузель кечинимиз», — дей.

Къокъла разы ола. Сычаннынъ къобасына бирге яшамагъа башлайлар.

Бир къач кунълер кечкен сонъ чамашыр джумакъ керек ола.

Къокъла сычангъа:

«Бир сув олгъан ерге барсакъ, урбаларымызны джувар эдик», — дей.

Сычан:

«Мен бир араба япайым да, арабанен кетермиз», — дей.

Сычан бир серник къутусы, эки бош макъара, тахта парчалары ве чубукълар кетирип, бир арабачыкъ такъыштыра.

Ве кене де:

«Мен екмек ичюн эки къараман огюз кетирейим, сен чамашырларны бохчалап тур», — дей.

О кетип эски ве дым эвнинъ тюбюнден эки дане къара къонъуз тутып кетире. Оларны арабагъа еке.

Къамчыны къолуна ала ве къокълагъа:

«Айды, кетир чамашырларны да, отур арабагъа», — дей.

Къокъла арабагъа мине.

«Кя-ги, къараман», — деп къонъузларны айдап кетелер. Кете-кете бир авут янына баралар. Сычан бир четте къонъузларны туварып, къокълагъа:

«Сен бу ерде токътап тур да, мен шей джувмакъ ичюн къолайлы бир ер баккып келейим. Сен сонъ чамашырларны алып келирсинъ», — деп чыккып кете. Авут кенарында бир тувар изи ичинде топлангъан сувны коре. Ондан даа онъайтлы бир ер тапамай. Къокъланы шу ерге чагъыра. Къокъла келип шейлерни джувып башлай. Джаны сыккылгъан сычан:

«Сен бу ерде чамашырларны джува тур, мен байларнынъ эвине барып, акъшамлыкъ ашамагъа бир шейлер алып келейим», — дей.

Сычан кете сонъ, къокъла шейлерини джуваяткъанда аягъы тайып чамур ичине бата. Башы да, къоллары да чамургъа чома ве ондан чыкълмай, багъыра башлай. О ерден сычан кеткен эвге догъру кетейткъан эки яш, къокъланынъ сесини эшителер.

«Дюптюз-дюртюз аякълары шалтыр-шалтыр, бай эвине барсанъыз, сычанни корьсенъиз, гузель къокъла къыркъ къулач чамургъа тюшкен десенъиз!», — дейлер.

Яшлар байнынъ эвине баралар, бираз лаф эткен сонъ, ёлда эшиткенлерни къонакъбайгъа айталар, лякин ким олгъаныны корьмедик, — дейлер.

Бу вакыт сычан тѣшемелеринде джуре экен. Бу лафлардан о ишининъ аслыны анълай. Шашкъанындан эв ортасына атылып чыкъа. Эвдекилер оны корип эллерине расткельген шейны ала, сычанны ольдюрмек пешире тюшелер. Сычан чапкъалай, тешик арап бир эки сипирки ашагъан сонъ, озюне уфакъ бир тешик тапып анда кирип кете. О бир шейге бакъмай, чапа-чапа догъру авут янына кете. Бакъса не корьсин, къокъланынъ сеси къарылгъан, алсыз бир алда чамур ичинде олгъаныны коре. Сычан къокълагъа якъынджа келип:

«Узат къолунъны, чамурдан чекип чыкъарайым», — дей.

Къокъла узатмай да, онъа озюнинъ джаны агъыргъаныны айта. Чюнки чокътан бери багъырыкъласа да, сычан кельмеген экен.

Сычан озюнинъ досту къокълагъа ялварувнен:

«Гузель къокълам, узат къолунъны, сени къуртарайым», — дей.

Къокъла кене де сѣзюнден таймай:

«Ёкъ, узатмам», — дей.

Сычан бир даа ялварып бакъа, амма ич бир чаре тапалмай. Къокъланынъ бойле япкъанына сычан ачувлана да:

«Ойле олса, гебер де къал, мен кетерим», — деп чыккып кете. Сѣз динълемеген аскъыджы къокъла чамургъа богъула.

АЛТЫН БАШНЕН ХЫЯР БАШ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир акъайнынъ бир къарысы бар экен. Оларнынъ бир де кызычыкълары бар экен. Бу кызычыкъ ай десенъ, айдан, кунъ десенъ, кунъден дюльбер экен. Кызычыкъ баягъы бир яшына келе. Мал дегенде, оларнынъ ялынъыз бир бузавчыкълары ола. Бир кунъ кызычыкънынъ анасы хасталана ве оледжекте акъайына васиет эте:

«Эгер мен ольсем, кызычыгъымны хорлама, бузавчыгъымны онъа берирсинъ», — дей.

Кунълерден бир кунъ кызычыкънынъ анасы оле. Бабасы къарысынынъ дегенини япа. Бузавчыкъны кызгъа бере. Лякин кызычыкъ анадан оксюз къалгъанына окюнуп эр кунъ агълай. Бу вакыт бабасы озь-озюне:

«Бу кызы анасыны сагъынадыр, эвленсем, насыл олур экен», — дей.

Эвлене. Бир кызы олгъан ярамаз бир къарыны ала. О озь кызыны севе, сая, кийиндире. Огей кызыны исе, эр кунъ котеклей. Кызычыгъыны чокъ хорлай. Бу кызычыкъкъа эр вакыт бузав бакътыра, юнъ ишлете. Озюнинъ кызына ич бир тюрлю иш яптырмай. Кызычыкъ бойле эки йыл чекише. Бутюн койнинъ халкъы бу кызычыкъны аджый. Кызычыкънынъ бабасы бу ишни

коре, амма не айтаджагыны бильмей. Апайы оны да кьоркьуза...

Бир кунь саба эрте турып, бу кьызчык кене кьолуна урчыгыны алып, бузавчыкны бакмагъа кете. Кете-кете бир озеннинъ янына барып, бузавчыкны отлата. Бузавчык отлай. Кьызчык озь анасыны тюшонде коре ве агълай-агълай юкълап къала.

Бу арада бузавчык озеннинъ о якъына чыкъа. Кьызчык атылып тура, озенден атлайджак ола, амма атлап оламай. Урчыгы сувгъа тюшип кете. Не япаджагыны бильмей. Огей анасындан кьоркьып даа пек агълап башлай.

Бу озеннинъ янында да бир къартанайчык яшай экен. О къартанайчык кьызчыкны агълагъаныны эшите. Догъру кьызчыккъа келе ве ондан:

«Не ичюн агълайсынъ, кьызчыгъым, сени ким урды?» — деп сорай. Кьызчык козьлерининъ яшыны сюртип:

«Неге агъламайым, мен эр кунь бузав бакъам, сонъ урчыкнен юнь ишлейим, шимди бузавчыгъым озеннинъ о якъына кечти, барып къайтарайым дедим, урчыгъым сув ичине тюшти де кетти, шимди эвге барсам, огей анам, ким биле, не къадар котеклер. Иште, онынъ ичюн агълайым», — деда.

Къартанайчык оны аджый: «Сен онынъ ичюн агълама, кьызчыгъым, мен сени бахтлы этерим», — дей. Кене де сёзюни девам этип:

«Сен, кьызым, отур да, меним башымны бакъ. Мен юкълайым, меним башымдан акъ сув, ешилъ сув кетер, бу вакъыт мени уятма. Сары сув кеткенде, мени уятырсынъ», — дей.

Кьыз:

«Яхшы, къартанай, ятынъыз. Мен сизни сары сув кеткенде, уятырым», — дей.

Къартанай онынъ тизине ята. Къартанайнынъ башындан акъ, ешилъ сув кете, кьызчык уятмай. Сары сув кететкъанда, уята. Къартанай бу сары сувнен кьызчыкнынъ башыны джува.

«Сакъын, кьызым, башынъны чезме, къайда джувдылар деп сорасалар да, айтма», — деп тенбилей.

Кьызчык эвлерине кьоркъа-къоркъа къайта. Анасы кьызнынъ кьолунда урчыгы олмагъаныны корьгенинен, сорап биле отурмай. Оны котеклемеге башлай.

Бир гедже эписи юкълай экенлер. Сабагъа якъын огей ана юкъудан уяна. Уяна, амма, бакъса не корьсин, къаранлык эвнинъ ичи недендир ярыкълана. Атылып тура да огей кьызынынъ башына бакъа. Бакъса не бакъсын, кьызнынъ башы алтындан.

«Тез айт, къайдан алдынъ, сенинъ башынъны бойле ким япты?» — деп, оны котеклемеге башлай. Огей анасы бу кьызчыкны о къадар котеклей ки, кьызчык къартанай берген сёзни унутып:

«Мен озен артындан бузавчыгъымызны бакъа эдим. Бузавчык озеннинъ о бир якъына кечти, мен де оны къайтарайым дегенде, урчыгъым сувгъа тюшти. Сонъ сизден кьоркьып, агълай отура эдим, бир даа бир къартанайчык кельди де: «Не агълайсынъ кьызым?» — деп сорады. Мен исе урчыгъымны сувгъа тюшкенини ве сизден кьоркьып агълагъанымны айттым.

О мени аджыды, сонъ мени башымны сары бир сувнен джувды ве явлукънен багълады да: «Сакъын башыньны чезме», — деди. Лякин башым чезильген, иште оны сиз корьдинъиз», — дей.

Бу сёзлерни эшиткен огей ана сабаны дерт козьнен беклей. Саба ачыла. О озъ кызыны бузав бакъмагъа джибере. Къолуна да бир урчыкъ ве юнь бере. «Сен де урчыгъыньны сувгъа тюшюр де, агълап отур. Къартанай кельсе, алтын башнынъ айткъаны киби айтарсынъ», — дей кызына.

Къыз кете. О да озен янына бара. Урчыгъыны энкъастан сувгъа тюшюрп, агълап башлай.

Къартанай къызгъа келип:

«Не агълайсынъ, кызым?» — дей.

Къыз:

«Не агъламайым, урчыгъым сувгъа тюшти. Огей анамдан къоркъам. Шимди эвге барсам мени, ким биле, насыл котеклер», — дей.

Къартанай бу кызыны таный ве меселени анълай.

Къызгъа:

«Кызым, отур да меним башымны бакъ. Башымдан акъ сув, сары сув кельгенде мени уятма, ешилъ сув кельгенде уатырсынъ», — дей.

Къыз къартанайнынъ башыны бакъа. Акъ сув кете, сары сув кете, уятмай. Ешилъ сув кеткенде уята. Къартанай онынъ башыны ешилъ сувнен джува да, явлукънен байлай ве: «Буны сакъын чезме», — дей. Къыз къувана-къувана анасына келе. Бир къач афталар кече.

Анасы:

«Кызымнынъ башыны чезип бакъайым, алтынлангъан экенми?» — деп кызынынъ башыны чезе. Бир да бакъса, не корьсин, кызынынъ башына хыярлар осип башлай. Кызынынъ башында оськен хыярларны анасы джулкъа. Лякин хыярлар баргъан сайын даа зияде оселер. Иште, бунынъ ичюн шу кызынынъ адыны да хыяр баш деп къоялар. Бир кимсе о къызгъа къулакъ асмай. Алтын баш исе даа дюльбер ола.

Бир кунъ бу хыяр башнынъ анасы тойгъа кеткенде, озюнинъ хыяр баш кызыны да алып кете. Алтын башны алып кетмей. «Мен де кетем», — дегени ичюн, оны яхшы котеклей ве эвге къаплап ташлай. Алты баш эв ичинде агълай-агълай отургъанда, кене де шу къартанайчыкъ келе. Ондан:

«Не ичюн агълайсынъ, кызчыгъым, сени кене де ынджыттылармы?» — деп сорай.

Къызчыкъ:

«Огей анам бузавчыгъымны сойды ве мени пек яман этип урды. Онынъ ичюн агълайым. О озюнинъ хыяр баш кызыны тойгъа алып кетти. Мени алып кетмеди», — дей.

Къартанай:

«Сен кызым, бузавчыгъынынъ кемиклерине манъа кетир, биз оны мына бу чукъур ичине комейик», — дей.

Къызчыкъ бузавчыгъынынъ кемиклерини кетире, оларны комелер, бираз вакъыт кечкен сонъ къартанай кемиклерни комген чукъурнынъ устюне бир тепме ура, о ерден бир арап атылып чыкъа.

Къартанай арапкъа:

«Яхшы кыыз урбасы ве эки атлы бир файтон кетир», — дей.

Арап шу ерден гъайып ола, тез бир вакъыт ичерсинде къартанайнынъ истеклерини ерине кетире. Алтын баш кийине, файтонгъа минип тойгъа кетелер. Олар ёлда хыяр башларнынъ огюз арабасынен кеткенлерини расткетирип, оларнынъ янындан отип кетелер. Хыяр башларнынъ огюз арабасы исе джыйкылдай-джыйкылдай артта къала.

ОДУНДЖЫ ТИЛЬКИ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Койден узакъ сыкъ дагъларда айнеджи бир тильки яшай экен. Бу тильки даима кыуш эти ашап кечи не экен. Ондан джаны янгъан кыушлар юваларыны энъ юксек тереклернинъ тёпелерине орип, анда кыозлай ве бала чыкъара экенлер. Бундан сонъ тилькининъ кыисмети кесильген. О чокъ вакъыт яры токъ, яры ач джуре экен.

Бир кунъ тав ичинеде ач кыарынгъа доланып джурьген вакъытта бу тильки бир юксек терек тёпесинде кыуш чивильдиси эшите. Башыны котерип тёпеге бакъа. Бакъса не корьсин, анда бир ана кыуш ве бир чокъ да кыуш балаларны корип бир айнеджилик тюшюнмеге башлай. Акъылындан мен одунджы алайым да, бу кыушкъа бир айнеджилик этейим, деп дагъ ичине синъип кете. Арасы чокъ кечмеден кыайдандыр бир балта тапып кыайтып келе да кыушкъа:

«Эй, кыуш достум, манъа сенинъ юванъны бозмакъ сырасы тюшти. Мен падишанынъ дагъджысым, онынъ эмиринен дагъа низамнен одун кесем. Нисбет энди сенинъ юванъ олгъан терекке кельди», — дей.

Ана кыуш кыоркыуп:

«Джаным тильки, ялварам санъа, бу терекни кесмей тур, меним балаларым даа учаджакъ чагъына кельмедилер. Сен терекни кессенъ, он эки баламнынъ он экиси да ерге тюшип куль парча оладжакъ. Сабийлерим ботен ерде оледжеклер. Сен падишагъа оны анълатсанъ, о меним дегениме разы ола.

Мен беллесем падишанынъ да балалары бардыр. Баласы олгъанлар кыуш ювасы бозмакъ истемезлер», — дей.

Айнеджи тильки:

«О, бельки, сенинъ риджанъны кыабул этер эди, амма мен догърудан-догъру падишанынъ озюне дегиль де, онынъ вазирлеринден бирине багълым. Бу везирде бала-чагъа екътыр. О пек ачувлы адамдыр. Бир шейни эмир этими, мытлакъкъа япмакъ керек. Япмасанъ, джезасыны чекерсинъ. Мен кене сенинъ адындан онъа бир риджа этил бакъайым. Ихтимал, дерья янар, дей тургъанлар, ким бильсин, бельки де, разы олур», — деп чыкып кете.

Экинджи куню айнеджи тильки кене омузына балтасыны урып келе. О ана кыушкъа:

«Сенинъ риджанъны везир эфендиге айттым, башта пек зияде ачувланды.

Мен онъа бу он эки балалы бир къушнынъ риджасыдыр дегенден сонъ, о манъа:

«Манъа эким къуш эти ашамакъ керек олгъаныны айтты. Бар сен о къушкъа айт, манъа бир баласыны бермеге разы олса, о терекни кесмей турарсынъ деп джиберди», — дей.

Ана къуш бираз тюшюнген сонъ, он эки баланынъ он экисинден де къуртулгъанджек, зайыфларындан бирини берип къуртулайым деп, бир зайыф баласыны тилькиге быракъа. Ач тильки къуш баласыны къапкъач этип ала да, башкъа бир тарафкъа кетип ашай.

Бир къач кунълер кечкен сонъ, тильки кене де терекнинъ тюбюне келип ана къушкъа:

«Сенинъ баланънынъ эти везир эфендиге етишмеди, бир баланъы даа берсенъ везир эфенди сен яшагъан терекни кесмей тураджагъымны айтты. Эгер бермесенъ, шимди терекни кесмеге башлайджагъым», — дей.

Ана къуш къоркъусындан кене де зайыфча балалардан бирисини бермеге меджбур ола. Шай этип айнеджи тильки къушнынъ он дане баласыны ашай.

Кунълерден бир кунъ она къуш къушлар арасында меселени анълата. Мусафирликке онъа къушларнынъ энъ акъыллысы келе. О къуш къонакъбай къуштан къач дане баласы олгъаныны сорай. Къонакъбай къуш да, одунджы тилькининъ озъ башына мусаллат олгъаныны ве он эки баласындан он данесини ашагъаныны ве энди невбет къалгъан эки баласына кельгенини айта.

Мусафир къуш къонакъбай къушкъа:

«Алла-алла, къонакъбай, озюнь де акъылдан тонъкъа экенсинъ, шунъа бир чаре тюшюнип тапамагъансынъ. Шу айнеджи тильки балаларынъны ашатып битиреятасынъ. Бойле этсенъ къалгъан эки баланъны ашагъан сонъ озюньни да сагъ къалдырмаз», — дей.

Ана къуш козь яшларыны тѣкип:

«Я не япайым?» — деп сорай.

Мусафир къуш:

«Эгер о бир даа келип де балаларынъдан бирисини даа бермесенъ везирнинъ эмиринен терекни кеседжегим десе, бир ярым саатен кельсенъ берерим, шимди олар юкълайлар, де. О кеткен сонъ озюнь ерге тюш де, чалкъа тюшип ольген киби ят. О сени корип севинир ве къысметим арткъан экен деп, ашайджакъ олур. Сен шу вакъыт онынъ козьлерини чокъучлап чыкъар», — дей.

Мусафир къуш сагълыкълашып къайтып кете. Чокъ кечмей, тильки кене келип къушкъа:

«Везир эфенди бир баланъны даа бермесенъ, терекни кесемни эмир этти», — дей.

Ана къуш да мусафир къушнынъ огреткени киби:

«Шимди балаларым юкълайлар. Ярым сааттен кельсенъ, беририм», — дей.

Айнеджи тильки бунъа инанып кете. Бу вакъыт ана къуш ерге тюше де, къанатларыны кере, чѣкючини ача берип, ольген киби чалкъа тюшип ята. Тильки ярым сааттен келип къушны коре. Олю беллей ве онъа янашып

сабырнен ашайджакъ ола. Бу вакъыт ана кѣуш бирден сычрап онынъ эки козюни де чокѣуп чыкѣара.

БАЛА ЙЫРЛАРЫ

* * *

Ай-я ай-я, ай, балам,
Осюп бою, сен балам.
Меним кѣзым оседжек
Гульбагѣчада гезеджек.

Ай-я, ай-я, ай болсун,
Айлангѣысыз бай олсун.
Осип, буюп ол мырза,
Ялта, юкѣла сен, Риза.

* * *

Ай ярыкѣта таякѣтыр, айнени,
Кѣаранлыкѣта чыракѣтыр, айнени.
Баланъ олса бир бахыттыр, айнени,
Кѣаранлыкѣта чыракѣтыр, айнени.
Багѣчагѣа кѣурдым салынджакѣ, айнени,
Кельген кечкен саллайджакѣ, айнени.
Элине бердим оюнджакѣ, айнени,
Беним огѣлум ойнайджакѣ, айнени.
Ойнайджакѣ та, юкѣлайджакѣ, айнени.

(96 яшында Фатиме къартанайден язып алынды,
Борю кою, Куйбышев районы).

* * *

Ай-я десем, ярашыр, айнени,
Гульбагъчаны долашыр, айнени.
Огълунъ олса бир бахыттыр, айнени,
Къартайгъанда таякътыр, айнени.

МЕНИМ УЛУМ БАТЫР

Меним улум батыр,
Чавун келиятыр,
Алты къоян, беш тавке
Алып келиятыр.

Меним балам озектен,
Къуванаман юректен.
Юкъла, балам, юкъла,
Арув тышмен юкъла

ШИМДИ АНЕНЪ КЕЛЕДЖЕК

Шимди аненъ келеджек, айнени,
Бешигинъе къояджакъ, айнени.

Юкъла, балачыгъым, юкъла, айнени,
Юм козьлеринъ, гульчигим, айнени.

АЙЯ ДЕСЕМ ЯРАШЫР

Айя десем ярашыр, айнени,
Гуль багъчалар долашыр, айнени.

Гуль багъчанынъ ичинде, айнени,
Алтын бешик ярашыр, айнени.
Къазан къайнар, къашыкъ ёкъ, айнени.
Бала агълар, бешик ёкъ, айнени.
Кельген кеткен саллайджакъ, айнени,
Ай-я десем ярашыр, айнени.
Ай-я, ай-я, ай-ясы, айнени,
Не заман тиер файдасы, айнени.
Яз тиймесе, къыш тиер
Ашыкъмасын анасы, айнени.

Ай-я, балам, юкъласынь, айнени,
Къырмызы гуллер къокъласын, айнени.
Осюп, буюп юрген сонъ, айнени,
Эр кес онъа сукълансын, айнени.
Меним, балам, юкъласынь, ай-я, ай-я, айнени.

(Сеитджелилова Сакибеден язылып алынды, Балыкълава районы,
Скеле кою).

* * *

Багъчада къурдым салынджакъ, айнени,
Кельген, кечкен саллайджакъ, айнени.
Элине бердим оюнджакъ, айнени,
Юкъламаз бу балачыкъ, айнени.
Айя, айя, айя, ай...
Юкъла, балам, сен.

Огълунъ олса, бир бахттыр, айнени,
Къартайгъанда таякътыр, айнени,
Пенджерере къапакътыр, айнени,
Къаранлыкъта чыракътыр, айнени.
Айя, айя, айя, ай...
Юкъла, балам, сен.

БААРЪ

Кунеш чыкъып, япракълар ешергейди, яр,
Чивильдешип къушчыкълар шеньленгейди, яр,

Шень шавлелер чевреге сачылгъайды, яр,
Еллер эсип, чекеклер ачылгъайды, яр.
Багъчаларда къушчыкълар къуваншсынлар, яр
Озенчиклер шырылдап акъышсынлар, яр¹

Папийим кетер энъиштен
Къанатлары кумюштен
Ах, вах папийим, без башлы папийим.

ТАВШАНЧЫКЪ

Бутюн гедже ягъды къарлар
Агъарды дагъ, байырлар,
Чельде тавшан сычрар, ойнар,
Къар устюнде из ташлар.

¹ «Ленин байрагы», № 127, 21 октябрь 1972с.

Айдынъ, баллар, биз де чѣльге,
Болунейик экиге,
Тавшан киби сычрашайыкъ,
Къардан топлар ойнайыкъ.